

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΦΥΛΟ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ»

Η (ανα) κατασκευή του φύλου μέσα από το επάγγελμα της οικιακής εργάτριας:
η περίπτωση των μεταναστριών οικιακών εργατριών
από τη Βουλγαρία στην Ελλάδα.

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Βάνια Νεντέλτσεβα

Αθήνα, 2017

Τριμελής Επιτροπή

Ντία Αναγνώστου (Επιβλέπουσα), Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Ελένη Παπαγαρουφάλη, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Ιορδάνης Ψημμένος, Αναπληρωτής Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright ©Βάνια Νεντέλτσεβα, 2017

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τη συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων της συγγραφέως.

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα	3
Περίληψη.....	6
Abstract	7
Εισαγωγή.....	9
Βιβλιογραφική επισκόπηση.....	12
Σύντομη επισκόπηση των βασικών θεωρητικών προσεγγίσεων της μετανάστευσης	13
Κλασικές θεωρητικές προσεγγίσεις στο πεδίο της μετανάστευσης	13
1. Η μαρξιστική προσέγγιση	14
2. Η βεμπεριανή προσέγγιση.....	15
Βασικές φεμινιστικές θεωρητικές προσεγγίσεις	17
Οι υλιστικοί φεμινισμοί (materialist feminisms)	19
Μεταδομισμός (post-structuralism).....	20
Διεθνικές προσεγγίσεις της μετανάστευσης.....	21
Φεμινιστική Θεωρία των Διασταυρούμενων Ταυτοτήτων (Intersectuality Theory)	22
Η φεμινιστική έρευνα ως μία «γυναικεία υπόθεση»	23
Η έμφυλη διάσταση της μετανάστευσης.....	24
Η έμφυλη διάσταση της έμμισθης οικιακής εργασίας.....	28
«Προσωποποιημένες» εργασιακές σχέσεις	29
Η οικιακή εργασία στην Ελλάδα	32
Η γυναικεία μετανάστευση από τη Βουλγαρία προς την Ελλάδα.....	35
Η παρουσία των Βούλγαρων μεταναστών και μεταναστριών στην Ελλάδα	37
Ερευνητικοί στόχοι.....	38
Μεθοδολογία	40
Θεωρία των διασταυρούμενων ταυτοτήτων.....	40
Συμμετέχουσες	41
Μέσα συλλογής δεδομένων.....	42
Ανάλυση Δεδομένων	43
Ανάλυση	45
Δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά πριν τη μετανάστευση	45
Δημογραφικά χαρακτηριστικά	45
Τόπος διαμονής στη Βουλγαρία	45
Οικογενειακή κατάσταση στη Βουλγαρία πριν τη μετανάστευση	46
Κοινωνικά χαρακτηριστικά	47
Μορφωτικό επίπεδο.....	47
Εργασιακή εμπειρία στη Βουλγαρία	47
Δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά στην Ελλάδα.....	50
Δημογραφικά χαρακτηριστικά	50

Ηλικία και έτη παραμονής στην Ελλάδα.....	50
Οικογενειακή κατάσταση	51
Η μετανάστευση στην Ελλάδα.....	53
I. Η οικία ως χώρος εργασίας και φυλετικοποιημένων προσωπικών σχέσεων:	55
Η κατασκευή της έμφυλης ταξικής ταυτότητας της οικιακής εργάτριας.	55
Χρόνος και χώρος.....	57
Τεχνικές κατασκευής των υποκειμένων των οικιακών βοηθών	59
II. Η συνάρθρωση των Έμφυλων, Ταξικών και Φυλετικοποιημένων ταυτοτήτων στην οικιακή εργασία	61
Η φυλή και η εθνικότητα.....	61
(Ανα)παραγωγή των έμφυλων και ταξικών διακρίσεων στο οικιακό περιβάλλον	63
Έμφυλοι ρόλοι και πρότυπα των οικιακών εργατριών.....	65
III. Οι διασταυρούμενες ταυτότητες των Βουλγάρων οικιακών εργατριών	69
Έμφυλη ταυτότητα: Γυναίκα.....	69
Η μετανάστρια ως εργαζόμενη.....	71
Η Βουλγάρα ως μετανάστρια: Το πέραςμα από τη μη νομιμότητα στο καθεστώς του πολίτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης	72
IV. Καθημερινές πρακτικές, πραγμάτευση και διεκδίκηση δικαιωμάτων	75
Συμπεράσματα.....	77
Βιβλιογραφία.....	78

(Λυδία, 80 ετών, νοσοκόμα)
©Βάνια Νεντέλτσεβα

Περίληψη

Τα τελευταία χρόνια, η είσοδος της Ελληνίδας στην αγορά εργασίας διευκολύνθηκε από την παροχή φθηνής οικιακής εργασίας από γυναίκες μετανάστριες. Το φαινόμενο αυτό προκάλεσε συζητήσεις για τη θέση των γυναικών μεταναστριών οικιακών εργατριών σε ένα ρόλο ήδη φορτισμένο με περαιτέρω έμφυλο και ταξικό συμβολικό περιεχόμενο, ως χειρωνακτική εργασία. Αξιοποιώντας τη θεωρία των διασταυρουμένων ταυτοτήτων (intersectionality theory), η παρούσα εργασία μελετά πώς η μετανάστρια οικιακή βοηθός βιώνει τις σχέσεις της, τις καθημερινές πρακτικές και εμπειρίες μέσα στο μικρο-επίπεδο της οικίας, ταυτόχρονα ένας χώρος εξαρτημένης εργασίας και διαμονής.

Ο σκοπός της εργασίας είναι να προσεγγίσει μέσω της προβληματικής του φύλου τη θέση της γυναίκας μετανάστριας σε σχέση με την έμφυλη ταξικότητα, λαμβάνοντας υπόψη και άλλες διαστάσεις που διαμορφώνουν την ταυτότητά της. Εξετάζεται κατά πόσο η θέση της ως ξένη εργάτρια και ως «αναλώσιμο» υποβαθμισμένο υποκείμενο σε μία θεωρούμενη «φυσική» γυναικεία θέση μέσα στην ελληνική παραδοσιακή οικογένεια διαμορφώνει την ταξική της ταυτότητα μέσα στην ελληνική κοινωνία. Επίσης, εξετάζεται πώς η μετανάστρια-οικιακή βοηθός διαπραγματεύεται την ένταξή της ως ξένη εργάτρια που στερείται των πλήρων δικαιωμάτων του πολίτη.

Η εμπειρική έρευνα βασίστηκε σε ημι-δομημένες συνεντεύξεις με μετανάστριες από την Βουλγαρία που εργάζονται χρόνια στην Ελλάδα ως οικιακές εργάτριες και οι οποίες συγκεντρώνουν πολλαπλές διασταυρούμενες ταυτότητες σε σχέση με το φύλο, την τάξη, την εθνοτική ομάδα, την ηλικία και τη σεξουαλικότητα.

Λέξεις-κλειδιά: θεωρία των διασταυρούμενων ταυτοτήτων (intersectionality), φύλο, ταξικότητα, μετανάστρια, οικιακή εργάτρια.

**(Re)construction of gender through the profession of household worker:
The case of immigrant household workers from Bulgaria in Greece
Vania Nedelcheva**

Abstract

The entrance of Greek women in the labour market has recently been facilitated by the provision of cheap household labour by immigrant women. This phenomenon has caused discussions about the position of women immigrant household workers in a role that has been already loaded with further gender and class symbolic content as manual labour. Based on the intersectionality theory, this paper studies how the immigrant household worker experiences her relations, her daily practices and experiences in the household micro-level, which is both a place of dependent labour and living.

The purpose of this paper is to approach, via the gender perspective, the position of female immigrant in relation to gender classification, taking into account other dimensions which form her identity. Also, the paper examines the immigrant's status as a foreign worker and as an "expendable" downgraded subject into a female position that is considered to be "natural" in the Greek traditional society. Lastly, the paper examines the way in which the immigrant household worker, being a foreign worker who lacks full civil rights, negotiates her inclusion.

The research is based on semi-structured interviews with Bulgarian immigrants who have been working as household workers in Greece for many years and hold multiple identities regarding gender, social class, national group, age, and sexuality.

Keywords: intersectionality theory, gender, class, female immigrant, household worker.

«Φυσικά, αφού ήμουν χωρίς χαρτιά με έκαναν ό,τι ήθελαν. Με έβαλαν να βοηθάω στην γιαγιά στο μαγειρείο. Μαγείρευε για όλη την οικογένεια και βοηθούσα και εγώ. Έπρεπε να βάλω τα πλυντήρια... εμένα μόνη, μου έδωσαν όλο τον όροφο μαζί με το πλύσιμο, το σιδερώμα για όλους, και –δε θα το ξεχάσω αυτό ποτέ– με έβαζαν με μία βούρτσα και στο χειρότερο κρύο κάθε μέρα, μα κάθε μέρα να τρίβω και να πλένω με λάστιχο το σιδερένιο φράκτη γιατί ήταν βρόμικος. Το σπίτι ήταν ολόκληρο παλάτι. Πάνω από δύο ώρες μου έπαιρνε αυτό. Δεν μου έδιναν γάντια ή κάτι να με προστατεύει, ήμουν βρεγμένη ακόμη και τον χειμώνα. Μου έδιναν το λάστιχο και τη βούρτσα και μου έλεγαν ότι κάθε γωνιά πρέπει να περαστεί καλά, γιατί ήταν βρόμικη. Κάθε μέρα αυτό έπρεπε να κάνω. Κατά τα άλλα... υπήρχε μία ένταση: καθαρίζω εγώ, πίσω μου η κόρη να περνάει με δάκτυλο: ‘δεν είναι καθαρά εδώ, ξανά καθαρίσέ το’. Τους άρεσε να ποδοπατούν τους ανθρώπους. Μαζί μου το έκαναν γιατί όπως έμαθα μετά, ήμουν πολύ νέα –στην ηλικία της κόρης, και δεν ήθελαν να γίνω ερωμένη του γαμπρού. Μόνο η γιαγιά με προστάτευε. Μία μέρα μου έβαλε φαγητό πριν βάλει στον εαυτό της γιατί ήταν λίγο. Όλοι αντέδρασαν: γιατί θα έπρεπε να φάω τώρα, να φάω αν μείνει υπόλοιπο όταν τελειώσουν όλοι. Το είπαν μπροστά μου. Πολλές φορές προτιμούσαν να μείνει πεινασμένη, αλλά δεν έτρωγα ποτέ υπολείμματα από τα πιάτα. Όταν είδαν ότι δεν θα κατεβάσω το κεφάλι μου κάτω άρχισαν να βρίσκουν και άλλα προβλήματα. Η κόρη μία φορά προσπάθησε να με χτυπήσει. Της είπα ότι έχω έρθει να εργαστώ, αλλά όχι και να μου σηκώνουν χέρι. Είπα ότι θα φύγω τότε. Έγινε κολαστήριο... Δεν μου πλήρωναν όλο τον μισθό για να μην φύγω. Μία μέρα είπα ότι δεν αντέχω, μάζεψα τα πράγματα μου και όταν έλειπαν οι νέοι έφυγα. Ο θεός μαζί μου ήταν για να φύγω από την κόλαση.»

(Μαργαρίτα, 36 χρονών)

«Τί είμαστε; Είμαστε άσπρες σκλάβες που κινούνται κάτω από αόρατα μαστίγια...»

(Γαλίνα, 51 χρονών)

Εισαγωγή

Τις τελευταίες δεκαετίες η γυναικεία μετανάστευση εξετάζεται ως αυτόνομο φαινόμενο και όχι ως φαινόμενο που εξαρτάται από την ανδρική μετανάστευση στα πλαίσια της οικογενειακής συνένωσης. Η μετανάστευση μελετάται και μέσω της φεμινιστικής προσέγγισης. Εκεί, το ενδιαφέρον στρέφεται πλέον στις μετανάστριες ως γυναίκες εργαζόμενες και ως μέρος ενός μετακινούμενου γυναικείου εργατικού δυναμικού, ειδικά στις παγκόσμιες αλυσίδες φροντίδας (Hochschild, 2003). Υπό αυτή τη έννοια, εξετάζεται η βιομηχανία της μεταφοράς, της τοποθέτησης και της απασχόλησης των μεταναστριών, καθώς και οι επιπτώσεις της γυναικείας μετανάστευσης στον ρόλο και τη θέση της γυναίκας και στις σχέσεις εξουσίας που διαμορφώνονται (Lutz & Pallenga-Molenbeck, 2012). Οι μελέτες δείχνουν ότι οι επιλογές στην εύρεση εργασίας είναι ήδη προκαθορισμένες, με την οικιακή εργασία –μαζί με τα άλλα επαγγέλματα που συγκεντρώνει ο τριτογενής τομέας των υπηρεσιών– να είναι οι βασικοί τομείς απασχόλησης για τις μετανάστριες. Ένας αριθμός μεταναστριών επίσης συγκεντρώνεται στη βιομηχανία του sex (Campani, 2000, Cavouridis, 2006, Ψημμένος & Σκαμνάκης, 2008).

Ο όρος «οικιακή εργασία» περιέχει όλες τις μορφές εσωτερικής και εξωτερικής απασχόλησης εργαζομένων στην ευρύτερη φροντίδα του νοικοκυριού¹. Η έμμισθη οικιακή εργασία είναι ένα έμφυλο φαινόμενο, καθώς εκτελείται στη πλειοψηφία της από γυναίκες και αποτελεί μία από τις πιο ελαστικές μορφές απασχόλησης που χαρακτηρίζουν γενικώς την γυναικεία μετανάστευση. Η συγκεκριμένη εργασία πολλές φορές είναι άτυπη, περιθωριοποιημένη και κατά συνέπεια ρευστή και επισφαλής.

Καθώς ο χώρος παροχής εργασίας ενδέχεται να αποτελεί και χώρο διαμονής, οι όροι εργασίας συνήθως είναι ασαφείς ως προς το περιεχόμενο, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των εργαζομένων. Όλα αυτά καθιστούν την έμμισθη οικιακή εργασία βάση για την ανάπτυξη διαφόρων μορφών εκμετάλλευσης, ειδικά όταν δεν έχει ρυθμιστεί επαρκώς από το αντίστοιχο

¹ Στην παρούσα εργασία οι εργαζόμενες στον τομέα ορίζονται ως οικιακές εργάτριες, σύμφωνα με την περιγραφή που δίνει η ILO (2003a), όπου ο «οικιακός εργάτης είναι το άτομο το οποίο μισθώνεται από οποιοδήποτε ιδιωτικό νοικοκυριό και προσφέρει τις υπηρεσίες του ως εργάτης αυλής ή κήπου, μάγειρας ή καθαριστής, φροντιστής ανηλίκων, ατόμων με αναπηρία ή/και ηλικιωμένων ανεξαρτήτως εάν ο τόπος εργασίας βρίσκεται σε αστική ή αγροτική περιοχή». Προτιμάται ο όρος «οικιακή εργάτρια» σε αντίθεση με τον όρο «οικιακή βοηθός», διότι ο πρώτος καλύπτει το σύνολο των επαγγελμάτων και των δραστηριοτήτων που περιλαμβάνει η συγκεκριμένη εργασία, όπως και την ιδιαίτερη σχέση με την εργοδοτική οικογένεια. Παρότι ο έμφυλος χαρακτήρας της εργασίας δεν καθίσταται σαφής εδώ, οι περισσότερες εργαζόμενες στον τομέα είναι γυναίκες, κυρίως μετανάστριες.

νομοθετικό πλαίσιο. Επιπλέον, η οικιακή εργασία συγκεντρώνει πολλαπλούς σωρευτικούς αποκλεισμούς λόγω της ιδιαιτερότητες της ως επαγγελματική σχέση και κοινωνική αναπαράσταση μαζί με διασταυρώσεις του φύλου, της μετανάστευσης, του χαμηλού της κύρους, του καταμερισμού ανά εθνικότητα στις περιπτώσεις των μεταναστριών εργαζομένων, κλπ. (Ψημμένος & Σκαμνάκης, 2008).

Η θηλυκοποίηση (Campani, 2000) της μετανάστευσης στον κλάδο της οικιακής εργασίας δεν είναι τυχαία, καθώς το κράτος δεν παρέχει σε επαρκές επίπεδο κοινωνικές παροχές όσον αφορά την ανατροφή και φροντίδα των παιδιών και των ηλικιωμένων. Η σταδιακή μείωση των κοινωνικών παροχών στην Ευρώπη και παγκοσμίως, καθιερώνει την έμμισθη οικιακή φροντίδα ως μία από τις βασικές θέσεις απασχόλησης των μεταναστριών· συνεπώς, οι ανάγκες των πολιτών για κοινωνική φροντίδα να στηρίζονται πλέον σε μεγάλο βαθμό σε αυτήν (Lutz 2008, Moya, 2007, Nare, 2013, Yeates, 2009).

Η διασταύρωση της μετανάστευσης και του φύλου στην οικιακή εργασία αντανακλά τον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτή παραδοσιακά η κοινωνική φροντίδα και αναπαραγωγή της ως συμβολικός ρόλος των γυναικών. Η οικιακή φροντίδα, πέρα από μία «φυσική» υποχρέωση της γυναίκας, είναι και φαινόμενο κοινωνικής στρωμάτωσης. Η ζήτηση για οικιακή εργασία σχετίζεται με διάφορες δημογραφικές και κοινωνικές αλλαγές στις χώρες υποδοχής σε σχέση με τον ντόπιο γυναικείο πληθυσμό. Η «απόκτηση» μίας οικιακής εργάτριας είναι ταυτόχρονα ταξικό φαινόμενο που δηλώνει συγκεκριμένο τρόπο ζωής και κύρος (Ψημμένος & Σκαμνάκης, 2008) και απαλλάσσει τις γυναίκες της εργοδοτικής οικογένειας από μη επιθυμητές «βρόμικες» εργασίες, ενώ για πολλές είναι η μόνη δυνατότητα για εισαγωγή στην εθνική αγορά εργασίας².

Η Ελλάδα δεν αποτελεί εξαίρεση από την ελληνική και τη διεθνή εμπειρία. Οι γυναίκες μετανάστριες εδώ και χρόνια έχουν αναλάβει τις ευθύνες και υποχρεώσεις για τη λειτουργία και αναπαραγωγή της ελληνικής οικογένειας. Με τον ερχομό των μεταναστριών, οι Ελληνίδες είχαν περισσότερες ευκαιρίες να βγουν στην αγορά εργασίας, αποκτώντας ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία της ιδιότητας του πολίτη (Lister, 2003). Η αυξημένη ζήτηση της αγοράς για οικιακές εργάτριες εξασφαλίζει στις μετανάστριες σταθερή εργασία, η οποία με τη σειρά της δημιουργεί

²Ιδιαίτερα στις χώρες της Νότιας Ευρώπης όπου η συμμετοχή των ανδρών στην οικογενειακή φροντίδα είναι σχεδόν ανύπαρκτη (βλ. Lena Nare, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2013, *Migrancy, Gender and Social Class in Domestic Labour and Social Care in Italy: An Intersectional Analysis of Demand* Vol. 39, No. 4, 601_623, <http://dx.doi.org/10.1080/1369183X.2013.745238>)

μία άδεια «γυναικεία θέση» στη φροντίδα της οικογένειας³. Η άδεια αυτή θέση δεν μπορεί να θεωρηθεί «φυσική», καθώς αποκόπτει τη μετανάστρια από τη δική της οικογένεια, τον κύκλο των κοινωνικών επαφών της και την ταξική της θέση (Lutz & Pallenga-Molenbeck, 2012), χωρίς να της προσδίδει πρόσθετο κύρος ως «κυρία» του σπιτιού. Ως αποτέλεσμα, την τοποθετεί σε κατώτερη ταξική θέση και σε μία θέση περιθωριοποίησης.

Το φύλο, η ταξική καταγωγή, η φυλή και η εθνικότητα είναι μεταξύ των πιο σημαντικών κατηγοριοποιήσεων και διαφοροποιήσεων των μεταναστριών που απασχολούνται στο χώρο της οικιακής εργασίας. Η θέση εργασίας ως οικιακή εργάτρια, συνεπώς, είναι ήδη προκαθορισμένη και συνεχώς «αναπαράγει φυλετικές, έμφυλες και ταξικές στρωματώσεις και πρότυπα προσδοκιών» (Σκαμνάκης & Ψημμένος, 2008:27).

Η παρούσα εργασία χωρίζεται σε δύο βασικά μέρη. Στο πρώτο μέρος γίνεται ανασκόπηση της βιβλιογραφίας και παρουσιάζεται το φαινόμενο της γυναικείας μετανάστευσης με έμφαση στην φεμινιστική προσέγγιση, το ελληνικό θεσμικό πλαίσιο και τη γυναικεία μετανάστευση από τα Βαλκάνια και τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης. Συγκεκριμένα, αναλύονται οι παράγοντες της μετανάστευσης όπως οι μεγάλες κοινωνικές και οικονομικές αναταράξεις μετά την κατάρρευση του σοσιαλισμού στις χώρες προέλευσης καθώς και το μοντέλο της γυναικείας μετανάστευσης από την Βουλγαρία στην Ελλάδα. Στη συνέχεια, εξετάζεται η κατασκευή της ταξικής ταυτότητας της οικιακής εργάτριας μέσα από την επαγγελματική διαδρομή, τις περίπλοκες σχέσεις και δεσμούς που αναπτύσσει με την ελληνική εργοδοτική οικογένεια, τις καθημερινές πρακτικές και τη διεκδίκηση δικαιωμάτων για την ένταξη και την επιβίωσή της. Η προσέγγιση των διασταυρούμενων κοινωνικών ταυτοτήτων αντλεί εμπειρικά δεδομένα από ημι-δομημένες συνεντεύξεις που πραγματοποίησε η ερευνήτρια.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας αναλύει τις συνεντεύξεις που έγιναν με μετανάστριες οικιακές εργάτριες από τη Βουλγαρία στην Αθήνα. Η διεξαγωγή των συνεντεύξεων πραγματοποιήθηκε με σκοπό να δοθεί σε μέγιστο βαθμό «φωνή» στις μετανάστριες για το πώς βιώνουν το «πέρασμά» τους στην ελληνική κοινωνία μέσω της οικιακής εργασίας και της ελληνικής οικογένειας, και τις σχέσεις τους με την οικογένεια της χώρας αποστολής.

³(ενν.) της μετανάστριας.

Βιβλιογραφική επισκόπηση

Τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα αυξάνονται τα άρθρα και οι μελέτες που ερευνούν τα ζητήματα της οικιακής εργασίας (Βασιλικού, 2009, Κασιμάτη & Μουσούρου, 2007, Καμπούρη 2007, Lazarescu & Kouzas, 2017, Psimmenos, 2017, Ψημμένος & Σκαμνάκης, 2008, Ξυπολυτάς, 2013) δίνοντας κάθε φορά έμφαση σε διαφορετικές διαστάσεις του φαινομένου, εξετάζοντάς το μέσα από το πρίσμα διαφορετικών αναλύσεων και ερμηνειών. Σε αυτό το πλαίσιο, οι έρευνες στο πεδίο αναλύουν τη μετανάστευση σε σχέση με διαφορετικές εθνικές ομάδες (Κασιμάτη, 2003, Ψημμένος, 1995). Οι μελέτες που σχετίζονται αποκλειστικά με την εθνική ομάδα των Βούλγαρων μεταναστών είναι λίγες και στην πλειοψηφία τους αναλύουν τη μετανάστευση από την πλευρά της οικονομίας, της κοινωνιολογίας και της ανθρωπολογίας (Angelidou, 2008, Μάρκοβα, 2001). Η συγκεκριμένη μεταναστευτική ομάδα συνήθως διερευνάται σε σχέση με άλλες μεταναστευτικές ομάδες ή ως μία διάσταση της μετανάστευσης από τα Βαλκάνια (Ψημμένος, 1995). Επιπρόσθετα, οι Βουλγάρες μετανάστριες εξετάζονται μέσα από τις συνολικές μεταναστευτικές ροές από τη Βουλγαρία προς την Ελλάδα (Μάρκοβα, 2001, Markova & Sarris, 1997). Ωστόσο, δεν υπάρχουν έρευνες από τη φεμινιστική σκοπιά που να επικεντρώνονται στη συγκεκριμένη ομάδα των μεταναστριών οικιακών εργατριών.

Οι φεμινιστικές αναλύσεις εστιάζουν στις εξουσιαστικές σχέσεις και ανισότητες κάθε μορφής στις οποίες υπάγονται και οι διαρθρωτικές σχέσεις εξουσίας στην εργασία. Η έμφαση δίνεται στην διαδικασία αναπαραγωγής των ανισοτήτων μακρο-επιπέδου εντός και μέσω των διαπροσωπικών σχέσεων (Safuta, 2015). Για αυτό τον λόγο κρίθηκε σκόπιμο η παρούσα εργασία να αντλήσει από τις συνεχιζόμενες συζητήσεις στη κοινωνιολογική και φεμινιστική θεωρία στο πεδίο της οικιακής εργασίας. Η σύνδεση με τη κοινωνιολογική βιβλιογραφία, στην οποία περιλαμβάνονται αντίστοιχες ερευνητικές αναλύσεις που συχνά εκφράζουν ή είναι κοντά σε φεμινιστικές απόψεις, θεωρήθηκε χρήσιμη. Για παράδειγμα, η κοινωνιολογική βιβλιογραφία αναλύει τις ανισότητες μεταξύ των εργαζομένων και των εργοδοτών στην οικιακή εργασία. Επιπρόσθετα, στη συγκεκριμένη βιβλιογραφία διερευνάται η ανάπτυξη στενών προσωπικών σχέσεων μεταξύ των δύο πλευρών μέσα από την ιδιαίτερη και ασύμμετρη εργασιακή σχέση που διαμορφώνεται.

Το θεωρητικό υπόβαθρο της εργασίας βασίστηκε στη φεμινιστική προσέγγιση, με έμφαση στη θεωρία των διασταυρουμένων ταυτοτήτων (intersectionality theory), η οποία παρουσιάζεται συνοπτικά στη βιβλιογραφική επισκόπηση. Επίσης, στη βιβλιογραφική επισκόπηση

παρουσιάζονται μερικά σημεία κλασικών κοινωνιολογικών θεωριών (μαρξιστική προσέγγιση και βεμπεριανή προσέγγιση) τα οποία χρησιμοποιήθηκαν στην ανάλυση των αποτελεσμάτων. Τέλος, το παρόν κεφάλαιο αναφέρεται σε σύγχρονες μελέτες που αφορούν την οικιακή εργασία στο πλαίσιο της μετανάστευσης. Ειδικότερα, παρουσιάζεται η έμφυλη διάσταση του φαινομένου και η ιδιόμορφη εργασιακή και προσωπική σχέση που διαμορφώνεται μεταξύ των οικιακών εργατριών και των εργοδοτών/-τριών.

Σύντομη επισκόπηση των βασικών θεωρητικών προσεγγίσεων της μετανάστευσης

Οι κλασικές θεωρητικές προσεγγίσεις στην πλειοψηφία τους εστιάζουν σε ένα «ενεργό αρσενικό μεταναστευτικό υποκείμενο» που στις περιπτώσεις οικογενειακής συνένωσης ακολουθείται από το θηλυκό (Χατζαρούλα, 2012). Ωστόσο, τις τελευταίες δεκαετίες η κατηγορία του φύλου εισάγεται δυναμικά στο πεδίο, καθώς σταδιακά αναγνωρίζεται ότι η γυναικεία αυτόνομη μετανάστευση είναι πλέον ένα διεθνές φαινόμενο. Σε αυτό το πλαίσιο, μία άλλη θεωρητική προσέγγιση (ή τον «τρίτο δρόμο» (structuration)) προτείνει ο Antoni Giddens, ο οποίος εξετάζει το φύλο και τη διαδικασία της μετανάστευσης στο πλαίσιο των αντίστοιχων οικονομικών και θεσμικών δομών και των έμφυλων σχέσεων, εισάγοντας επίσης την εμπρόθετη δράση (Giddens, 1998). Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, η μετανάστευση διερευνάται ταυτόχρονα στο πλαίσιο των παραδοσιακών πατριαρχικών σχέσεων της οικογένειας και της συμμετοχής στην αγορά εργασίας (Gamburd, 2003). Παράλληλα, η ανάλυση της μετανάστευσης ως έμφυλο φαινόμενο εμβαθύνεται με την εξέλιξη των φεμινιστικών σπουδών τις τελευταίες δεκαετίες.

Κλασικές θεωρητικές προσεγγίσεις στο πεδίο της μετανάστευσης

Κάποια από τα βασικά ρεύματα στις έρευνες για το φαινόμενο της γυναικείας μετανάστευσης παρουσιάζονται στη συνέχεια.

Η **νεο-κλασική σχολή** αναλύει τη μετανάστευση με βάση τα οικονομικά και δημογραφικά κριτήρια, όπου οι ατομικές αποφάσεις βασίζονται στην έννοια του κόστους-κέρδους σε μία φιλελεύθερη αγορά (Todaro, 1969). Η απόφαση για μετανάστευση προέρχεται από τις διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στους μισθούς και την απασχόληση στις διάφορες χώρες (Massey, 1993).

Στις **νέο-μαρξιστικές θεωρίες**, η μετανάστευση έχει σχέση με τον καταμερισμό της εργασίας και είναι αποτέλεσμα του καπιταλιστικού συστήματος (Castles & Miller, 1993, Phizaclea & Miles, 1980). Εφόσον έρχεται να συμπληρώσει τα κενά στην παγκόσμια αγορά εργασίας, η απόφαση της μετανάστευσης δεν είναι μόνο ατομική, αλλά συνέπεια της παγκοσμιοποίησης της αγοράς εργασίας και των προϊόντων της (Kumar, 1991), η οποία συνεχώς απαιτεί μετακινούμενο εργατικό δυναμικό. Κάτω από αυτές τις προϋποθέσεις, συνυπάρχουν δύο παράλληλες αγορές εργασίας: αυτή των κατοίκων της χώρας και αυτή των μεταναστών. Συνεπώς, οι μετανάστες έρχονται να συμπληρώσουν τη ζήτηση σε τομείς όπου οι γηγενείς αποφεύγουν να εργαστούν, καθώς και ως «υπηρετικό προσωπικό» μίας νέας ανερχόμενης τάξης καταναλωτών (Ψημμένος, 1999).

Άλλες θεωρητικές προσεγγίσεις συνεχίζουν την ανάλυση σε δύο επίπεδα: (α) σε μικρο-επίπεδο (Boyd, 1989) όπου η μετανάστευση εξετάζεται ως **δικτυακή (network)** και ως **αλυσιδωτή (chain migration)** ή (β) σε μακρο-επίπεδο, όπου ανήκουν θεωρίες στο πεδίο της ανθρωπολογίας και της κοινωνιολογίας στα πλαίσια μίας παγκόσμιας αγοράς και διεθνούς οικονομίας.

Το τελευταίο καιρό, στο ερευνητικό ενδιαφέρον προστέθηκε και η διερεύνηση της έμφυλης διάστασης του μεταναστευτικού φαινομένου (Campani, 1995, Kofman, Phisaclea, Raghuram & Sales, 2000, Truong, 1996), που συζητά τις θεωρητικές αναζητήσεις του φεμινιστικού ρεύματος οι οποίες θα αναλυθούν στη συνέχεια.

1. Η μαρξιστική προσέγγιση

Σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία, οι μετανάστες/-τριες αποτελούν έναν μετακινούμενο και διαθέσιμο «εφεδρικό στρατό» εργαζομένων στο παγκόσμιο πλαίσιο οικονομικών και διακρατικών σχέσεων και στη λειτουργία του διεθνούς καταμερισμού εργασίας. Η μαρξιστική προσέγγιση βλέπει τη μετανάστευση ως συνέπεια της καπιταλιστικής οργάνωσης της οικονομίας και της εργασίας. Η μετακίνηση των μεταναστών οφείλεται σε αλλαγές στις χώρες αποστολής και υποδοχής. Οι αναλύσεις στο πεδίο αφορούν τις υπάρχουσες παραγωγικές δομές, αλλά και τον τρόπο που τα ίδια τα υποκείμενα βιώνουν και νοηματοδοτούν την εργασία, τις αντιλήψεις και αξίες που μεταφέρονται και σε άλλες κοινωνικές τους επιδράσεις όπως με συναδέλφους και με την οικογένειά τους (Braverman, 1974, Edwards, 1979, Nichols, 1980, Beynon, 1984). Επιπρόσθετα, δίνεται έμφαση στις πρακτικές και στα καθήκοντα κατά τη διαδικασία της (ανα)παραγωγής της εργασίας. Οι μαρξιστές αναλύουν τον τρόπο με τον οποίο το άτομο εντάσσεται στη μισθωτή

εργασία με τη συναίνεσή του για να εκπληρώσει συγκεκριμένες ανάγκες (Arendt 1958, Brown, 1992).

Ένα μεγάλο μέρος των μαρξιστικών ερευνών αναλύει την τοποθέτηση των ανδρών μεταναστών στη παγκόσμια βιομηχανία. Παράλληλα, όμως, αναγνωρίζει ότι η παρουσία των μεταναστών και ειδικά των μεταναστριών σε θέσεις εργασίας προσωπικών υπηρεσιών (τριτογενής τομέας) αυξάνεται συνεχώς. Στην ανάλυση της οικιακής εργασίας η μαρξιστική προσέγγιση συνεισφέρει με τρία βασικά στοιχεία: **ταξική στρωμάτωση, εκμετάλλευση των εργατών και συναίνεσή τους σε εκμεταλλευτικές εργοδοτικές πρακτικές** (Roy, 1953, 1958, Burawoy, 1979). Επίσης, σημαντική θεωρήθηκε η διάκριση που γίνεται μεταξύ μισθωτής και μη μισθωτής εργασίας, καθώς τα όρια μεταξύ της οικιακής εργασίας και της εργοδοτικής σχέσης δεν είναι πάντα ξεκάθαρα λόγω της έμφυλης διάστασης της συγκεκριμένης εργασίας.

2. Η βεμπεριανή προσέγγιση

Η βεμπεριανή προσέγγιση προσθέτει στην ανάλυση για την κοινωνική στρωμάτωση την έννοια του **κύρους** (status) (Weber 1978:932), και αυτή της **κοινωνικής περιχαράκωσης** (social closure)⁴ (Weber 1978:933). Το κύρος έχει να κάνει με ένα πολύ συγκεκριμένο τρόπο ζωής μέσα από τη συμμετοχή σε μία αντίστοιχη ομάδα (Weber 1978:932). Εδώ εντάσσονται και οι κοινωνικές ομάδες που βρίσκονται σε χαμηλή κοινωνική θέση. Η «παγίωση του status» μίας κοινωνικής ομάδας έχει ως αποτέλεσμα να αναπαράγονται τα στοιχεία που τη δομούν. Κάποια επαγγέλματα εκτελούνται από μη προνομιούχες κοινωνικές ομάδες, καθώς δεν είναι αποδεκτά από την κυρίαρχη τάξη, λόγω χαμηλού κύρους. Έτσι, ο καταμερισμός της εργασίας στην κοινωνία παρομοιάζει αυτόν των καστών (caste system). Η εισαγωγή των εργαζομένων σε αυτά τα επαγγέλματα δεν είναι οικειοθελής, καθώς δεν υπάρχουν άλλες, καλύτερες επαγγελματικές επιλογές (Gambetta, 1991, Weber, 1978). Το κύρος, συνεπώς, είναι πολύ χρήσιμο στη μελέτη της οικιακής εργασίας η οποία βρίσκεται πολύ χαμηλά στην κοινωνιολογική διαβάθμιση των

⁴Εναλλακτικά, αν και όχι συνηθέστερα, ο όρος αποδίδεται ως «κοινωνική κλειστότητα» (βλ. Εθνική Στρατηγική για την Ένταξη Πολιτών Τρίτων Χωρών: http://www.ypes.gr/UserFiles/f0ff9297-f516-40ff-a70e-eca84e2ec9b9/ethniki_stratigiki.pdf).

επαγγελμάτων (low-status job). Τα επαγγέλματα «χαμηλού κύρους» έχουν αρνητική νοηματοδότηση και περιθωριοποιούν τους/τις εργαζόμενους/-ες σε αυτά (Anderson, 1923). Συνήθως το μεταναστευτικό δυναμικό καλύπτει θέσεις εργασίας στις οποίες οι γηγενείς δε θέλουν να εργαστούν, όπως στην περίπτωση της Ελλάδας. Το φαινόμενο αυτό αναφέρεται σε όλες τις θεωρητικές μελέτες (Κασιμάτη, 1992, Πετρινιώτη, 1993, Ψημμένος, 1995, Βεΐκου, 1998, Καβουνίδη, 1998).

Μετά τη δεκαετία του 1970 η μετανάστευση ερμηνεύεται μέσα από τον κοινωνικό αποκλεισμό και την περιθωριοποίηση (Κασιμάτη & Ψημμένος, 2004). Συνεπώς, η απασχόληση και η παραμονή των μεταναστών στην οικιακή εργασία μπορεί να χαρακτηριστεί ως συνέπεια της κοινωνικής περιχαράκωσης, καθώς η όποια κοινωνικοποίησή τους πραγματοποιείται μέσα από την αρνητική νοηματοδότηση που έχει η εργασία τους ως θέση εργασίας χαμηλού κύρους. Γενικότερα, η εργασία των μεταναστών/-τριών μπορεί να χαρακτηριστεί ως «υπολειμματική» (Ξυπολυτάς 2013:64) εφόσον ασκούν μη αποδεκτά κοινωνικά επαγγέλματα: συνέπεια αυτού είναι ο εγκλωβισμός σε μία θέση εργασίας χαμηλού κύρους, που συνεπάγεται τον αποκλεισμό από επαγγέλματα θετικής κοινωνικής αναγνώρισης. Οι βεμπεριανοί αναλυτές επιπλέον εστιάζουν στη νοηματοδότηση και στην ερμηνεία της εργασίας από τα ίδια τα υποκείμενα (Goldthorpe & Lockwood, 1968, Watson, 2005), καθώς έτσι διαμορφώνονται και οι αντιλήψεις των μεταναστών με βάση τη νέα επαγγελματική πορεία (Hughes, 1958, 1960).

Ο καταμερισμός της οικιακής εργασίας δεν είναι μόνο έμφυλος. Αφορά στην πλειοψηφία του τις μετανάστριες, αλλά υφίσταται και μεταξύ διαφορετικών εθνικοτήτων. Οι έρευνες αναφέρουν «ταύτιση» συγκεκριμένων μεταναστευτικών ομάδων με αντίστοιχη παροχή οικιακής εργασίας⁵.

Η βιβλιογραφία της μετανάστευσης από τις αρχές του 1990 αναλύει την παραμονή των μεταναστών σε χαμηλού κύρους επαγγέλματα. Η έμφαση δίνεται στην αναπαραγωγή της εργασίας, δηλαδή στο γιατί οι μετανάστες/-τριες παραμένουν σε συγκεκριμένα επαγγέλματα, παρά τις δύσκολες συνθήκες εργασίας. Πέρα από το οικονομικό κίνητρο και την ανάγκη βιοπορισμού, οι αναλύσεις στρέφονται στην **προσωποποίηση της εργασίας** και στον τρόπο εσωτερίκευσης της κοινωνικής ανισότητας μέσω ενός συγκεκριμένου επαγγέλματος και μίας

⁵Στην Ελλάδα οι γυναίκες από τις Φυλιππίνες ή την πρώην Σοβιετική Ένωση εργάζονται ως «εσωτερικές», ενώ οι Αλβανίδες ως «εξωτερικές» (Ψημμένος & Σκαμνάκης, 2008). Οι Βουλγάρες συνήθως υπάγονται στις δύο ομάδες. Το εύρημα αυτό αναφέρεται και στη διεθνή βιβλιογραφία (Morokvasic 1980, Phizacklea 1983, Anderson and Phizacklea, 1997, Anderson, 2000).

συμπεριφοράς. Η αναπαραγωγή της εργασίας μέσω της συναίνεσης έχει μελετηθεί από πολλούς ερευνητές με έμφαση στη βιομηχανία (Roy, 1953, Burawoy, 1979), αλλά και στις υπηρεσίες (Mills, 1953). Η εργασιακή συναίνεση (consent) περιγράφει τη διαδικασία εσωτερίκευσης συγκεκριμένου πρότυπου κατανομής της δύναμης και της ιδιοκτησίας του εργασιακού χώρου.

Βασικές φεμινιστικές θεωρητικές προσεγγίσεις

Η κοινωνιολογική βιβλιογραφία, πέρα από την έμφυλη διάσταση που προσδίδει στο μεταναστευτικό φαινόμενο, σπάνια διευκρινίζει σε ποιο φεμινιστικό πρότυπο αναφέρεται. Το φεμινιστικό ρεύμα, από την άλλη, δεν είναι κάτι μονοδιάστατο αλλά αποτελείται από διαφορετικές και συχνά αντικρουόμενες φεμινιστικές προσεγγίσεις. Μάλιστα πολλές από τις φεμινίστριες επικρίνουν την τάση σύζευξης και επεξεργασίας διαφορετικών φεμινιστικών απόψεων⁴ για ένα τελικό και ολοκληρωμένο φεμινισμό (Safuta, 2015). Η ποικιλομορφία των φεμινισμών είναι εμφανής στις ποικίλες ταξινομήσεις και στις προσεγγίσεις που απαντώνται σε διαφορετικές χώρες και παραδόσεις⁶.

Γενικότερα, η φεμινιστική σκοπιά δίνει έμφαση στην καθημερινότητα των γυναικών, στις δραστηριότητες ρουτίνας και στις προσωπικές σχέσεις στον ιδιωτικό χώρο που δε θεωρούνται σημαντικές από την κλασική θετικιστική επιστήμη. Η προσέγγιση αυτή αντιστοιχεί στην αντίληψη του Bourdieu, σύμφωνα με την οποία ο ρόλος του ερευνητή είναι «να τριγυρίζει στους δρόμους σαν τον Σωκράτη, να παρατηρεί και να καταγγέλλει» (Λυδάκη 2012:112). Εδώ έρχεται ο στοχασμός ως προνόμιο των κοινωνικών ερευνητών/-τριών στην καταγραφή και στην ερμηνεία της ζωής που διαχωρίζει τον επιστημονικό λόγο από τη βιωμένη πραγματικότητα των απλών ανθρώπων (Λυδάκη, 2012).

Συνοπτικά, οι νεωτερικοί (modern) φεμινισμοί αφορούν την παρουσία, την απουσία ή την αορατότητα των γυναικών σε διάφορες σφαίρες της κοινωνικής ζωής, ενώ οι μετανεωτερικοί (post-modern) φεμινισμοί, ως συνέχεια των μεταδομικών θεωριών της γλώσσας, δείχνουν πώς το φύλο είναι η βάση της γλώσσας, η οποία αποτελεί συστατικό της ανθρώπινης εμπειρίας (Safuta 2015:6). Στα βασικά θεωρητικά ρεύματα με έμφαση στη μετανάστευση διακρίνονται η

⁶Στις ΗΠΑ ταξινομούν συνήθως τα φεμινιστικά ρεύματα σε φιλελεύθερα, ριζοσπαστικά ή σοσιαλιστικά. Το φεμινιστικό κίνημα στη Γαλλία διαιρείται στους «διαφοριστές» (differentialists) και τους «φεμινιστές ισότητας» (equality feminists). Στη Γερμανία, η Renate Hof διαφοροποιεί τη φεμινιστική έρευνα που προέρχεται από την ψυχανάλυση και από τον μαρξισμό (Möser 2013: 36). Η διάκριση μεταξύ των φεμινισμών μπορεί να ταξινομηθεί σε δύο βασικές κατηγορίες: «σύγχρονου» και «μετα-νεωτερικοί» και σχετίζεται με κάθε ένα από αυτά τα τρία πολιτισμικά πλαίσια.

φεμινιστική θεωρία των διασταυρούμενων ταυτοτήτων (intersectionality theory), οι μετα-αποικιακές θεωρίες και οι διεθνικές προσεγγίσεις της μετανάστευσης.

Στην Αμερική, η οικιακή εργασία από την αρχή συνδέθηκε με τη δουλεία και την υποτέλεια και τα ρατσιστικά και πατριαρχικά στερεότυπα διαμόρφωσαν το πλαίσιο που περιβάλλει την οικιακή εργασία έως σήμερα (Dill, 1989). Στην οικιακή εργασία, οι γυναίκες διαχωρίζονταν με βάση τη φυλή και την κοινωνική τους τάξη. Οι λευκές γυναίκες που άνηκαν στη μεσαία και ανώτερη τάξη ωφελήθηκαν από την υποταγή των μαύρων γυναικών που απασχολούνταν ως οικιακές εργάτριες (Nilliasca, 2011). Στις καπιταλιστικές και πατριαρχικές δομές, η εργασία των γυναικών κατέληξε να θεωρείται φυσική, παρέμενε απλήρωτη, δεν απέφερε οικονομικά οφέλη στις γυναίκες, διαχωρίστηκε από την αγορά και δεν έλαβε ποτέ πλήρη νομική αναγνώριση (Silbaugh, 2006). Η κοινωνική οικοδόμηση μίας «ιδιωτικής» και «δημόσιας» σφαίρας, όπου ο γυναικείος ρόλος και η γυναικεία εργασία τοποθετείται στον ιδιωτικό χώρο και αναπαράγει τον κοινωνικό ιστό σε όλα τα επίπεδα που μεσολαβούν μεταξύ της οικογένειας και του εθνικού κράτους (Yuval-Davis, 2006), συμβάλλει στην περαιτέρω υποδούλωση των οικιακών εργατριών. Οι οικιακές εργάτριες εισέρχονται στον χώρο αυτό ως «υποκατάστατο» στη θέση της γυναικείας φιγούρας φροντίδας (της «κυρίας» και της «δούλας») του σπιτιού. Σε νομοθετικό επίπεδο, ο έμφυλος χαρακτήρας της οικιακής εργασίας κωδικοποιείται με ρυθμίσεις που προστατεύουν την ιδιωτική ζωή του εργοδότη⁷, ενώ δεν προβλέπονται ιδιαίτερες κυρώσεις για εργατικές και ασφαλιστικές διαφορές και παραβιάσεις. Ταυτόχρονα, οι άδειες παραμονής και οι υποχρεώσεις των μεταναστριών οικιακών εργατριών διέπονται από αυστηρά κριτήρια.

Η οικιακή εργασία θεωρείται «φυσική» και αντιμετωπίζεται ως παροχή φροντίδας, σε αντίθεση με τη μισθωτή εργασία, η οποία θεωρείται παραγωγική. Η αντιμετώπιση αυτή της οικιακής εργασίας διευκολύνει το νεοφιλελεύθερο σύστημα, καθώς η «εμπορευματοποίηση της αναπαραγωγής του εργατικού δυναμικού, μαζί με το παγκόσμιο πλεόνασμα εργατικού δυναμικού που δημιουργείται από άνισες διεθνείς εμπορικές πολιτικές, διοχετεύεται σε μία διεθνική βιομηχανία εσωτερικών υπηρεσιών. Αυτό επιτρέπει στις οικονομίες του πρώτου κόσμου να διατηρήσουν τους εαυτούς τους και να παρεμποδίσουν πιθανές εξεγέρσεις του νέου κόσμου» (Nilliasca, 2011:7).

Οι μαύρες φεμινίστριες εκφράζουν τη δυσaráσκειά τους προς το λευκό φεμινιστικό κίνημα, το οποίο προωθεί τη χειραφέτηση των γυναικών. Θεωρούν ότι η απελευθέρωση των λευκών γυναικών στην πραγματικότητα συνιστά την «απελευθέρωσή τους από τις οικιακές εργασίες». Οι γυναίκες της μεσαίας και της ανώτερης κοινωνικής τάξης υπερβαίνουν νομικά και κοινωνικά εμπόδια και καταφέρνουν να απασχοληθούν σε μισθωτές εργασίες. Η μισθωτή τους εργασία,

⁷Στην Ελλάδα η Επιθεώρηση Εργασίας δεν μπορεί να πραγματοποιεί ελέγχους στα ιδιωτικά νοικοκυριά, ακόμη και μετά από σοβαρές καταγγελίες καταπάτησης των εργασιακών δικαιωμάτων.

όμως, μεγεθύνει το φυλετικό και το ταξικό χάσμα μεταξύ των λευκών γυναικών και των γυναικών που ανήκουν σε άλλες φυλές. Συνέπεια αυτού είναι η συνεχής υποταγή των τελευταίων (Nilliasca 2011:8). Συνεπώς, η χειραφέτηση επέτρεψε στις λευκές γυναίκες να βελτιώσουν το βιοτικό τους επίπεδο μέσω της εποπτείας και της ρύθμισης της εργασίας των οικιακών εργατριών. Οι λευκές γυναίκες, επίσης, φαίνεται να συνέβαλλαν στην καταπίεση των μαύρων γυναικών και αργότερα των μεταναστριών (ο.π.) καθώς αποδέχθηκαν τον ρόλο των «εποπτριών» των οικιακών εργατριών. Έτσι, κατέληξαν να μην περιλαμβάνουν στον αγώνα τους για απελευθέρωση από τα αναπαραγωγικά γυναικεία καθήκοντα όλες τις γυναίκες, αφού συνετέλεσαν στο να παραμείνουν δέσμιες των καθηκόντων αυτών οι μαύρες γυναίκες και οι μετανάστριες (Nilliasca, 2011).

Οι υλιστικοί φεμινισμοί (materialist feminisms)

Στο πλαίσιο των σύγχρονων φεμινισμών, οι **υλιστικοί φεμινισμοί (materialist feminisms)** εξελίχθηκαν απέναντι στην ανδρική κυριαρχία, τόσο στα αριστερά πολιτικά και κοινωνικά κινήματα, όσο και στη μαρξιστική θεωρία (Sim, 2000) και αμφισβητούν την άποψη ότι η οικιακή εργασία δεν είναι μορφή εργασίας, ότι δεν είναι παραγωγική και ότι δεν παράγει πρόσθετη αξία, όπως υποστηρίζει η μαρξιστική θεωρία (Benston, 1969, Dalla Costa & James, 1973, Molyneux, 1979, Morton, 1970). Οι υλιστικοί φεμινισμοί δεν συμφωνούν με όλες τις αρχές του μαρξισμού και επανεξετάζουν τον κλασσικό μαρξισμό από μία φεμινιστική σκοπιά. Παρόλα αυτά, ταυτίζονται με τη μαρξιστική κληρονομιά του ιστορικού υλισμού (Safuta, 2015). Οι κριτικές που ασκούν οι φεμινίστριες (ακόμη και όταν προέρχονται από τον ίδιο θεωρητικό χώρο) στις κλασικές αναλύσεις των μαρξιστών αναφέρονται στην απουσία ερευνητικού ενδιαφέροντος για τις γυναίκες εργάτριες, λόγω της πεποίθησης ότι η οικιακή εργασία είναι μη-παραγωγική. Ενώ οι μελέτες δείχνουν (Χαντζαρούλα, 2012) ότι οι γυναίκες εργάζονται υπό ιδιαίτερα δύσκολες συνθήκες και αποτελούν σημαντικό μέρος της εργατικής τάξης, οι μαρξιστικές αναλύσεις τις αγνοούν. Επιπρόσθετα, η θέση των εργαζόμενων γυναικών είναι ιδιαίτερα δυσμενής, επειδή δεν κατέχουν μόνο την ταυτότητα της εργάτριας, αλλά και μία περιοριστική έμφυλη ταυτότητα. Το μαρξιστικό πλαίσιο ανάλυσης περιλαμβάνει το τρίπτυχο «εργαζόμενος – εκμετάλλευση – συλλογική πάλη». Αντίθετα, ο καπιταλισμός τοποθετεί στο κέντρο τον άνδρα εργάτη της βιομηχανικής παραγωγής.

Οι φεμινίστριες ασκούν κριτική στο παραδοσιακό μαρξιστικό μοντέλο της εξουσίας, όπου η κυριαρχία εκτελείται μέσω της ταξικής εκμετάλλευσης αλλά το φύλο αγνοείται επειδή η εστίαση γίνεται αποκλειστικά στην οικονομική παραγωγή (Hartmann, 1980, Hartsock 1983). Συνεπώς, θεωρούν οι φεμινίστριες, ο Μαρξ παραβλέπει την αναπαραγωγική εργασία των γυναικών στο

σπίτι και την εκμετάλλευση αυτής της εργασίας στην καπιταλιστική παραγωγή. Για αυτό το λόγο οι φεμινίστριες υποστηρίζουν ότι η ανάλυση του Μαρξ πρέπει να συμπληρωθεί με μια ριζοσπαστική φεμινιστική κριτική της πατριαρχίας και της καταπίεσης των γυναικών (Hartmann 1980).

Οι ριζοσπαστικές φεμινίστριες κατανοούν την εξουσία ως διαδική σχέση κυριαρχίας / υποτακτικότητας διαφέροντας από τις φιλελεύθερες φεμινίστριες, οι οποίες θεωρούν την εξουσία ως κάτι θετικό που πρέπει να κατανέμεται δίκαια στη κοινωνία. Για την Catharine MacKinnon, η κυριαρχία συνδέεται στενά με τις διαφορές φύλου καθώς αυτές ορίζονται από την εξουσία (MacKinnon, 1989). Η Marilyn Frye σε μία ριζοσπαστική φεμινιστική ανάλυση της εξουσίας επίσης την ορίζει ως μοντέλο κυριαρχίας όπου ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία είναι η πρόσβαση (Frye, 1983). Τέλος, η Nancy Fraser (Fraser, 1993) προτείνει οι φεμινίστριες να ξεπεράσουν το διαδικό μοντέλο για να κατανοήσουν την πολλαπλή υποταγή των γυναικών στις σύγχρονες Δυτικές κοινωνίες και τον τρόπο με τον οποίο η γυναικεία υποταγή υπάρχει στις πολιτισμικές και κοινωνικές πρακτικές και στους διάφορους απρόσωπους διαρθρωτικούς μηχανισμούς.

Διακρίνονται δύο βασικές προσεγγίσεις των φεμινιστριών. Η πρώτη προσέγγιση επικεντρώνεται στον επαναπροσδιορισμό της πατριαρχίας ως ταξική καταπίεση γυναικών από τους άνδρες στην αναπαραγωγική σφαίρα (Delphy & Leonard, 1992), ενώ η δεύτερη προσέγγιση βλέπει την πατριαρχία ως ένα σύστημα που οργανώνει την αντιμετώπιση των γυναικών ως προϊόντα (commodities) (Guillaumin, 1995).

Οι μετα-νεωτερικές φεμινίστριες εκφράζουν έντονη δυσπιστία στις κατηγοριοποιήσεις. Συγκεκριμένα, η Butler (2006) προχώρησε σε μία ανάλυση του δεύτερου φεμινιστικού κύματος και δέχθηκε πολλές κριτικές από τις μαύρες λεσβίες και τις φεμινίστριες του Τρίτου Κόσμου. Η Butler υποστήριξε πως οι προσπάθειες κατασκευής των «γυναικών» ως ομογενοποιημένη πολιτική κατηγορία οδηγούν στον αποκλεισμό ή την αορατότητα πολλών μη-λευκών, μη-μεσαίων, μη-ετεροσεξουαλικών, κλπ., γυναικών. Κατά συνέπεια, οι αόρατες ή αποκλεισμένες ομάδες (Αφροαμερικανές, μη-λευκές, λεσβίες, εργαζόμενες, φεμινίστριες του Τρίτου Κόσμου, τρανς γυναίκες, κλπ.) αμφισβητούν την κατηγορία στην οποία έχουν τοποθετηθεί, αφού δεν τις αντιπροσωπεύει. Αντίθετα με την ιδέα ότι ο λόγος κατασκευάζει την πραγματικότητα, ο υλισμός θεωρεί τις οργανώσεις (bodies) και τις σχέσεις παραγωγής ως προγενέστερα καθορισμένες (Cornfield & Keene 2014:3). Κατά συνέπεια, για τις φεμινίστριες της υλιστικής αυτής προσέγγισης, η συνείδηση των υποκειμένων δομείται από τη θέση τους μέσα στις κοινωνικές σχέσεις.

Μεταδομισμός (post-structuralism)

Από τη δεκαετία του 1980, η φεμινιστική θεωρία αλλάζει προς μία «μετα-νεωτερική», «γλωσσική» ή «πολιτισμική στροφή» (Barrett, 1992, Ebert, 2005, Hennessy, 1993, Wicke & Ferguson, 1992). Η Butler (2004:195) θεωρεί ότι ο μεταδομισμός (post-structuralism) δεν είναι ένα «ενιαίο γεγονός ή σύνολο κειμένων, αλλά ένα ευρύ φάσμα έργων που προέκυψαν μετά τον Ferdinand de Saussure, τον γάλλο Χέγκελ, τον υπαρξισμό, τη φαινομενολογία και τις διάφορες μορφές γλωσσικού φορμαλισμού».

Η έμφαση του μετα-νεωτερικού φεμινισμού στην ανάλυση του λόγου έχει επικριθεί έντονα, κυρίως από συγγραφείς που ταυτίζονται με την υλιστική παράδοση στη φεμινιστική έρευνα, όπως οι μαρξιστές, οι σοσιαλιστές, οι μεταποικιακοί, κλπ. Αυτό συνέβη διότι η ανάλυση των μετα-νεωτερικών προσεγγίσεων απομακρύνεται από τις υλικές, απτές πτυχές της καταπίεσης του ενός φύλου από το άλλο (Eisenstein, 2009, Epstein, 2010, Hennessy, 1993, Hennessy & Ingraham, 1997, Jackson, 2001, Stabile, 1995 & 1997, Turcotte, 1996).

Διεθνικές προσεγγίσεις της μετανάστευσης

Η θεωρητική οπτική της διεθνικότητας της μετανάστευσης έχει τις ρίζες της στις ανθρωπολογικές κυρίως μελέτες, ως κριτική προς το γραμμικό, διπολικό μοντέλο της ενσωμάτωσης (Gordon, 1964) και τον επιπολιτισμό (enculturation)⁸ των μεταναστών στη χώρα υποδοχής, όπου το βάρος προσαρμογής έπεφτε στους ίδιους μετανάστες. Στην προσέγγιση αυτή αναλύεται η διεθνική μετακίνηση των ανθρώπων, των αγαθών και των ιδεών που αντίστοιχα διαμορφώνουν καινούριες κουλτούρες, ταυτότητες και κοινότητες (Basch, Schiller & Blanc, 1995). Η διεθνική διάσταση της μετανάστευσης μετατοπίζει επίσης το αναλυτικό πλαίσιο από τους παράγοντες ώθησης (push-pull factors), εξαγωγής του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού και εισαγωγής του σε μία άλλη χώρα. Απεναντίας, δίνει έμφαση στην εμπρόθετη δράση των ατόμων και σε συγκεκριμένους οικονομικούς παράγοντες που ωθούν τους μετανάστες από μία γεωγραφική περιοχή σε μία άλλη δίχως να αναλύει το πλαίσιο των παγκόσμιων οικονομικών και άλλων μετασχηματισμών (Cohen, 1997). Βασικό στοιχείο της διεθνικής προσέγγισης είναι τα κοινωνικά δίκτυα που φτιάχνουν οι μετανάστες/-τριες «μεταξύ της χώρας προέλευσης και της χώρας εγκατάστασης» (Basch, Schiller & Blanc, 1995). Εδώ, οι παρεμβάσεις και οι κριτικές των φεμινιστριών σχετίζονται με το ρόλο των γυναικών μεταναστριών στη

⁸Ο όρος «επιπολιτισμός» αναφέρεται στις πολιτισμικές αλλαγές στη στάση ζωής, στις αντιλήψεις, στις αξίες και στις συμπεριφορές που υφίσταται μία ομάδα όταν αυτή διατηρεί συνεχή επικοινωνία με μία άλλη ομάδα.

συντήρηση της σχέσης μεταξύ των δύο διαφορετικών κοινοτήτων (της χώρας προέλευσης και της χώρας εγκατάστασης). Επίσης, οι φεμινίστριες ασχολούνται και με τον αντίκτυπο της μεταναστευτικής εργασίας στον αναπαραγωγικό ρόλο των μεταναστριών εντός της διεθνικής οικογένειας (διασπορά, επικοινωνία, διεθνική μητρότητα). Άλλα σημαντικά στοιχεία που φαίνεται να παραβλέπονται σε αρκετές έρευνες, είναι η επιβολή του έθνους-κράτους, η έννοια της αντίστασης του υποκειμένου και το οικονομικό, κοινωνικό και συναισθηματικό κόστος της διαδικασίας μετανάστευσης, καθώς η έμφαση δίνεται στην διασυνοριακή κυκλοφορία (Hondagneu-Sotelo, 2007).

Φεμινιστική Θεωρία των Διασταυρούμενων Ταυτοτήτων (Intersectionality Theory)

Παρομοίως με τις διάφορες ριζοσπαστικές φεμινιστικές προσεγγίσεις, οι φεμινίστριες από την συγκεκριμένη προσέγγιση διευρύνουν το θεωρητικό πλαίσιο ώστε να συμπεριλαμβάνουν τόσο την ταξική εκμετάλλευση όσο και την υποταγή των γυναικών ως μία προσπάθεια να αναπτυχθεί ένα ενιαίο πλαίσιο για την ανάλυση της εξουσίας μέσω από διάφορους άξονες καταπίεσης.

Ο όρος «θεωρία των διασταυρούμενων ταυτοτήτων» (intersectionality theory) αναφέρεται αρχικά από την Crenshaw (1989) ως μία πρόταση για την αποδόμηση της κατηγορίας «γυναίκα». Παρότι στην κατηγορία «γυναίκα» εμπεριέχονται οι διαστάσεις της ταξικότητας, του φύλου και της φυλής, κτλ., αυτές δεν είναι μοιρασμένες ισοδύναμα μεταξύ των γυναικών και στην ουσία δεν αποτυπώνουν τις διακρίσεις, τις ανισότητες και τις πολλαπλές καταπίεσεις των μαύρων γυναικών. Ο νέος όρος βασίστηκε στις έντονες φεμινιστικές αναζητήσεις και στον ακτιβισμό των μαύρων φεμινιστριών (Prins, 2006). Οι τελευταίες ισχυρίζονται ότι οι φεμινιστικές θεωρίες ενσωματώνουν τη «δυτική» ματιά η οποία βασίζεται στις αντιλήψεις των λευκών γυναικών της μεσαίας τάξης και των μαύρων ανδρών. Για τη Phoenix (2006), η έκφραση της συλλογικής καταπίεσης των μαύρων γυναικών μέσα από τον λόγο της απελευθερωμένης σκλάβας Sojourner Truth⁹, δεν παύει να προβληματίζει τις φεμινίστριες. Έως σήμερα ο λόγος αυτός αναφέρεται στις διαφορετικές εμπειρίες γυναικών σε όλο τον κόσμο και εκφράζει τις έμφυλες, τις φυλετικές και τις λοιπές ιεραρχήσεις στις καθημερινές πρακτικές.

⁹Πρόκειται για τον λόγο “Ain’t I a Woman?” της Sojourner Truth που εκφωνήθηκε το 1851 στην πολιτεία Οχάιο των ΗΠΑ.

Η θεωρία των διασταυρούμενων ταυτοτήτων αναφέρεται στις κοινωνικές σχέσεις μέσα σε «ένα οντολογικό πλαίσιο, σύμφωνα με το οποίο η κοινωνική ύπαρξη ανήκει σε πολλαπλές ταυτότητες, οι οποίες είναι ιστορικά και γεωγραφικά προσδιορισμένες και μεταβάλλονται στο πέρασμα του χρόνου» (Phoenix 2006:28). Αυτές οι σύνθετες διασταυρούμενες κοινωνικές ταυτότητες εμπλέκονται σε σχέσεις εξουσίας και λόγου και αναπαράγουν καταπίεση και υποκειμενικότητα (Prins, 2006). Η Phoenix (2009) ορίζει την υποκειμενικοποίηση ως αρχικό σημείο της θεωρίας των διασταυρούμενων ταυτοτήτων. Τα υποκείμενα κατασκευάζονται μέσω της βιωμένης εμπειρίας και των καθημερινών πρακτικών και συγκεντρώνουν πολλαπλές διασταυρούμενες κοινωνικές ταυτότητες (φύλο, εθνικότητα, κοινωνική τάξη, κτλ.) σε συγκεκριμένη κοινωνική θέση, όπως ο χώρος παροχής εργασίας, ενώ υπάγονται σε συγκεκριμένους κοινωνικούς τόπους και ομάδες.

Η φεμινιστική έρευνα ως μία «γυναικεία υπόθεση»

Πέρα από το θεωρητικό πλαίσιο, η φεμινιστική έρευνα ασχολείται ειδικά με τα καταπιεσμένα υποκείμενα, δίνοντάς τους φωνή και προβάλλοντας τις διακρίσεις. Το σύνολο της διαδικασίας –ο σχεδιασμός της έρευνας (μεθοδολογία), ο τρόπος διεξαγωγής ερωτήσεων (κοινωνική σχέση, απόσταση, επικοινωνία, κτλ.) και η επεξεργασία των δεδομένων– αναλύεται προσεκτικά στη φεμινιστική εμπειρική έρευνα. Αυτό συμβαίνει διότι εκεί η συνέντευξη διαφέρει από άλλες μεθόδους έρευνας, όπως οι ποσοτικές έρευνες, καθώς η συνεντευξιαζόμενη δε θεωρείται απλώς πηγή δεδομένων (Oakley, 1981). Αντίθετα, η Oakley μας παροτρύνει να υιοθετήσουμε με τη συνεντευξιαζόμενη μία μη-ιεραρχημένη ισότιμη σχέση στα πλαίσια της γυναικείας αλληλεγγύης και δέσμευσης (sisterhood).

Οι φεμινίστριες προτείνουν την ποιοτική προσέγγιση, αλλά προειδοποιούν για διάφορους κινδύνους στη διαδικασία ανάλυσης των διασταυρούμενων ταυτοτήτων. Η ανάλυση φαίνεται να περιπλέκεται λόγω των πολλαπλών ταυτοτήτων που κατέχουν οι «γυναίκες» (κατηγορία που εμπεριέχει διαφορετικές υποκατηγορίες) Η Ribbens (1989:579-581) διερευνά τον τρόπο με τον οποίο σχεδιάζονται, διεξάγονται και αναλύονται τα στοιχεία που συλλέγονται μέσα από συνεντεύξεις στη φεμινιστική ερευνητική κοινότητα. Οι φεμινίστριες παρατηρούν ότι νιώθουν πολλαπλούς περιορισμούς, ειδικά όταν διεξάγουν έρευνα για ένα θέμα ή με κάποιο άτομο που έρχεται σε αντίθεση με τις δικές τους πεποιθήσεις. Σε αυτές τις περιπτώσεις τίθεται ζήτημα για το κατά πόσο μπορεί να είναι αντικειμενική η διαδικασία (ο.π.).

Το πόσο «κοντινή» ή «μακρινή» πρέπει να είναι η κοινωνική απόσταση είναι ένας άλλος προβληματισμός. Η Ribbens από τη δική της φεμινιστική σκοπιά ορίζει τις συνεντεύξεις ως «ειδικούς τύπους κοινωνικών συναντήσεων», που περιβάλλονται από στοιχεία «δύναμης και ελέγχου» (ο.π.). Τα κίνητρα ενεργητικής συμμετοχής του/της ερευνητή/-τριας και της άλλης πλευράς αυξάνονται αν η «ισορροπία της δύναμης και του ελέγχου» διαχειρίζεται στη συνέντευξη (Ribbens 1989:583). Ο κανόνας «όχι στην οικειότητα χωρίς αμοιβαιότητα» (Oakley 1981:49) αναφέρει ένα πλαίσιο από αμοιβαίες συμπεριφορές κατά τη συνέντευξη. Η Measor (1985) έχει διαφορετική άποψη, καθώς μία σχέση στα πλαίσια της έρευνας δεν μπορεί να ταυτιστεί με τις καθημερινές κοινωνικές σχέσεις. Επιπρόσθετα, αναφέρει ότι οι φιλίες οδηγούν σε προτιμήσεις, ενώ άλλοι επισημαίνουν ότι οι φιλίες μπορεί να θέσουν όρια στα δεδομένα που μεταφέρονται (Stacey, 1988). Επίσης, μπορούν να υπάρξουν και αρνητικές συνέπειες· ο/η ερευνητής/-τρια πρέπει να προετοιμαστεί αντίστοιχα για την «έκθεση» στους και «τοποθέτηση» από τους ερωτώμενους (Finch, 1984:79-80). Η Finch (1984:76) επιπλέον προειδοποιεί ότι σε μία φεμινιστική έρευνα μπορεί ακόμη και το ίδιο φύλο των δύο πλευρών να αποτελέσει βάση για προκατάληψη, καθώς τα δύο υποκείμενα συμμερίζονται την ίδια «υποδεέστερη θέση λόγω του φύλου». Συνεπώς, όταν δύο υποκείμενα προσδιορίζονται ως «γυναίκες» δεν τοποθετούνται στις ίδιες διασταυρούμενες ταυτότητες, όπως συμβαίνει με την ταξικότητα.

Ενώ αρχικά στο επίκεντρο της φεμινιστικής θεωρίας βρίσκονταν οι σχέσεις των γυναικών με τους άνδρες, στη συνέχεια οι διαφορές μεταξύ των γυναικών σε διαπροσωπικό και διαρθρωτικό επίπεδο αναδείχθηκαν ως ένα άλλο κεντρικό θέμα, παράλληλα με αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε μετάβαση από τη νεωτερική οικουμενικότητα μίας «παγκόσμιας αδελφότητας» στις μετανεωτερικές πολιτικές ταυτότητας. Αυτή η εξέλιξη καθιστά τη φεμινιστική θεωρία καλά εξοπλισμένη για να διερευνήσει την ποικιλία των εργασιακών σχέσεων στις υπηρεσίες φροντίδας που παρέχουν οι μετανάστριες (Safouta, 2015).

Η έμφυλη διάσταση της μετανάστευσης

Η παγκοσμιοποιημένη αγορά εργασίας συνδέεται με την θηλυκοποίηση της μετανάστευσης (Cαμπανι, 2000). Η γυναικεία μετανάστευση δεν αποτελεί καινούριο φαινόμενο· παρατηρείται ήδη κατά την περίοδο ανάπτυξης των πόλεων και με τη διαμόρφωση της αστικής τάξης τον δέκατο ένατο αιώνα. Από τότε έως σήμερα, ο τομέας των υπηρεσιών αποτελεί βασικό τομέα παροχής εργασίας ειδικά για τις μετανάστριες. Για πολλά χρόνια, ωστόσο, η εργασία των

μεταναστριών στον τομέα των υπηρεσιών βρισκόταν στο περιθώριο των ερευνών σε αντίθεση με τη μελέτη της εργασίας του βιομηχανικού εργάτη (Χαντζαρούλα, 2013) ή του αρσενικού υποκειμένου γενικά. Υπό αυτή την οπτική, η γυναικεία μετανάστευση δεν αποτελεί νέα μορφή μετανάστευσης ή ένα σύγχρονο φαινόμενο (Lutz, 2008), γιατί η παγκοσμιοποίηση των παραδοσιακών γυναικείων υπηρεσιών συναντάται και το 17ο αιώνα με το δουλεμπόριο. Η σύγχρονη γυναικεία μετανάστευση διαφέρει ως προς τη μαζικότητά της, καθώς υπολογίζεται ότι αποτελεί πάνω από το μισό από των 120.000.000 μη-νόμιμων και νόμιμων μεταναστών της διεθνικής κυκλοφορίας (Ehrenreich & Hochschild, 2002:5).

Από τη δεκαετία του 1970, και ειδικά στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές του 1990 στις αυξημένες διεθνείς μεταναστευτικές ροές ήταν πλέον ορατή η συμμετοχή των γυναικών ως μία παγκόσμια οικιακή τάξη (Tronto, 1993), ενώ σε κάποιους προορισμούς οι γυναίκες υπερείχαν των ανδρών μεταναστών (ο.π.).

Στην έρευνα της μετανάστευσης προστέθηκαν και οι φεμινιστικές σπουδές. Οι τελευταίες αναλύουν την επίδραση των παγκόσμιων οικονομικών διαδικασιών στη συμμετοχή της γυναίκας μετανάστριας σε παραγωγικές εργασίες μέσα από μία παγκόσμια μεταφορά υπηρεσιών από τις φτωχές στις πλούσιες χώρες (Ehrenreich & Hochschild 2002). Η γυναικεία μετανάστευση συνεπώς εξελίσσεται σε ένα παγκόσμιο σύστημα όπου μετανάστριες από χώρες με χαμηλότερα εισοδήματα παρέχουν υπηρεσίες φροντίδας σε οικογένειες πλουσιότερων χωρών με υψηλότερα εισοδήματα (Lutz, 2011, Phizacklea, 2003). Τα χαμηλά εισοδήματα και η φτώχεια δεν είναι οι μόνοι καθοριστικοί παράγοντες για μετανάστευση. Επίδραση ασκούν και άλλοι παράγοντες όπως η μόρφωση, οι οικογενειακές σχέσεις, τα προσωπικά κίνητρα, κλπ. Επιπλέον, οι γυναίκες που μεταναστεύουν δεν προέρχονται συνήθως από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα.

Στα πλαίσια της γυναικείας μετανάστευσης, η φεμινιστική ανάλυση στρέφεται στις συνθήκες μετακίνησης των κεφαλαίων, αλλά και των γυναικών, αντιμετωπίζοντας τη γυναικεία μετανάστευση ως ένα παγκόσμιο εμπόριο ανθρώπων μέσω του οποίου διάφορα ζητήματα μεταφέρονται στις πλάτες των γυναικών (Sassen, 2002:273). Από τη δεκαετία του 1970, η αύξηση της ζήτησης της μισθωτής οικιακής εργασίας συνδέεται με κοινωνικές και δημογραφικές αλλαγές και εντάσεις οι οποίες απορρέουν από τη συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας και τη μαζική επέκταση της γυναικείας μισθωτής εργασίας στο δυτικό κόσμο (Andall & Sarti 2004:7-8). Παράλληλα, η οικογένεια στο δυτικό κόσμο συνέχισε να λειτουργεί με τον παραδοσιακό τρόπο και οι γυναίκες συνέχισαν να επιβαρύνονται με την ευθύνη της φροντίδας του νοικοκυριού, με ό,τι αυτό συνεπάγεται.

Η μετανάστευση σε συνάρτηση με το φύλο ερμηνεύεται από τη φεμινιστική σκοπιά στα πλαίσια οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων (Scott, 1997, Harding, 1987). Δίνεται έμφαση, λοιπόν, στις σχέσεις εξουσίας, αποκλεισμού, καταπίεσης και εκμετάλλευσης που διαμορφώνονται κατά τη διαδικασία της μετανάστευσης, καθώς και στην αυτενέργεια των υποκειμένων. Οι ερευνήτριες με φεμινιστικό υπόβαθρο δηλώνουν ότι οι παραδοσιακές θεωρίες συχνά μετατοπίζουν την κοινωνική συμμετοχή των γυναικών, ενώ οι δραστηριότητες των ανδρών γενικεύονται ως οικουμενικές. Για αυτόν το λόγο προτείνουν «εναλλακτικές θεωρίες της γνώσης» που νοηματοδοτούν τις γυναίκες ως «γνώστριες» (Harding, 1987). Οι φεμινίστριες εστιάζουν στην εμπρόθετη δράση και στη συμμετοχή των γυναικών στην συνολική παραγωγή και αναπαραγωγή του κοινωνικού συστήματος και στον τρόπο που την ερμηνεύουν οι ίδιες.

Στη φεμινιστική έρευνα, η προσωπική εμπειρία και οι ποικίλες διασταυρούμενες ταυτότητες των γυναικών είναι ιδιαίτερα χρήσιμα στοιχεία, καθώς αποτελούν βασικά αναλυτικά εργαλεία. Άλλο σημαντικό σημείο αναφοράς είναι η τοποθέτηση του/της ερευνητή/-τριας σε ισότιμη σχέση με τη συνεντευξιαζόμενη.

Στην ελληνική βιβλιογραφία ξεχωρίζει η ανάλυση της Ποθητής Χαντζαρούλα (2012) για την κατασκευή της υποκειμενικότητας των οικιακών εργατριών την περίοδο του Μεσοπολέμου και μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο στην Ελλάδα. Η ανάλυση βασίζεται σε γυναικείες προφορικές μαρτυρίες για να αναδείξει την κατασκευή της **«υποκειμενικότητας της υποτέλειας»** των γυναικών σε αυτή τη θέση εργασίας. Η Χαντζαρούλα περιγράφει τη σχετική διαδικασία μέσα από την οποία «οι ικανότητες της υποτέλειας» μαθαίνονται και εξωτερικεύονται.

Στη συγκεκριμένη μελέτη παρουσιάστηκαν τρεις διαφορετικές ομάδες οικιακών εργατριών, οι οποίες διέφεραν ως προς την ηλικία και την καταγωγή τους, αλλά διέθεταν ένα κοινό σημείο: τη διαμόρφωσή τους μέσα από την υποτέλεια. Η «θολότητα των ορίων» αναφέρεται ως συνειδητή πρακτική από την πλευρά των εργοδοτών, οι οποίοι επεδίωκαν με τον τρόπο αυτό να παραμείνουν οι εργάτριες στη θέση εργασίας τους. Η εργασία των τριών αυτών ομάδων αναλύθηκε ως μέρος του κύκλου ζωής της γυναικείας εργατικής τάξης (working-class life cycle)¹⁰ στην Ελλάδα.

Οι έρευνες σε σχέση με τη σύγχρονη οικιακή εργασία στην Ελλάδα αναλύουν τη παρουσία των μεταναστριών και αναφέρονται στη διεθνική γονεϊκότητα, ρόλοι και ταυτότητα των

¹⁰Βλ. Leonore Davidoff, “Domestic service and the working-class life-cycle”, *Bulletin of the Society for the Study of Labour History* 26 (1973): 10–12

μεταναστριών (Βασιλικού, 2009), στην άτυπη οικιακή εργασία (Μαρούκης, 2009), τη πρόσβαση στη κοινωνική προστασία (Ψημμένος & Σκαμνάκης, 2008), ενώ οι πιο πρόσφατες έρευνες αφορούν τις επιπτώσεις της τρέχουσας οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα στη σταδιοδρομία των μεταναστριών οικιακών εργαζομένων (Lazarescu & Kouzas, 2017, Psimmenos, 2017). Οι ιδιαίτερες διαπροσωπικές σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των οικιακών εργατριών και των εργοδοτών αναφέρονται και στις μελέτες για τη οικιακή εργασία στην Ελλάδα που παρέχεται πλέον από μετανάστριες. Όπως αναφέρει ο Ψημμένος (2013) μέχρι την έναρξη της ελληνικής κρίσης, οι μετανάστες/τριες οικιακοί εργαζόμενοι στην Ελλάδα είχαν αναπτύξει μια αίσθηση εαυτού με βάση την επαγγελματική τους εμπειρία, την υπηρεσία, το φύλο και την εθνότητα σε σχέση με την παροχή οικιακής φροντίδας, όπου εργασία αυτή βρίσκεται στα περιθώρια της αγοράς εργασίας και καθορίζεται από τις εργοδοτικές οικογένειες. Τα τελευταία δύο στοιχεία καθορίζουν τις εργαζόμενες να είναι απομονωμένες από συλλογικότητες, από άλλους εργαζόμενους και από διάφορους κοινωνικούς μηχανισμούς. Συνεπώς οι σχέσεις με τους εργοδότες/τριες είναι πιο σημαντικές από αυτές με τις δημίσιες υπηρεσίες (ΙΚΑ, Πρόνοια, κλπ.) μαζί με τα άτυπα δίκτυα όπως φαίνεται και από την μελέτη των Ι. Ψημμένου και Χρ. Σκαμνάκη (2008) για την οικιακή εργασία των μεταναστριών και την πρόσβαση των μεταναστριών οικιακών εργατριών στα κοινωνικά αγαθά και τις υπηρεσίες κοινωνικής προστασίας. Έτσι η κοινωνική τους ταυτότητα σταδιακά συνδέεται με την συγκεκριμένη εργασία που βρίσκεται στο κοινωνικό περιθώριο, αλλά αυτό όμως δεν συνέβη μέσω συμμετοχής στην εργατική τάξη (Ψημμένος, 2017). Η κοινωνική τους ενσωμάτωση γίνεται μέσω μιας αγοράς εργασίας όπου παρότι αμειβόμενη, η εργασία των οικιακών εργατριών παρέχεται στον ιδιωτικό χώρο. Επίσης, υπάρχει διαφορά μεταξύ των εξωτερικών και των εσωτερικών οικιακών εργατριών, η οποία προκύπτει από τη φύση του επαγγέλματος και τη σχέση με τους εργοδότες. Η προοδευτική περιθωριοποίηση των οικιακών εργαζομένων οφείλεται, ειδικά των εσωτερικών, στο ότι προσδιορίζουν την κοινωνική τους θέση με τις αξίες του ιδιωτικού νοικοκυριού (Psimmenos, 2017). Η φύση της εργασίας και η μορφή απασχόλησης διαμορφώνουν μία κατάσταση ελευθερίας αλλά και υποταγής, ενώ η υποτακτικότητα περιθωριοποιεί τους εργαζόμενους που αναπτύσσουν δικές τους στρατηγικές και η πρόσβαση σε κοινωνικά αγαθά συχνά οφείλεται πιο πολύ στην ιδιαίτερη σχέση που αναπτύσσεται με την εργοδοτική οικογένεια και στις προσπάθειες των εργοδοτών, παρά στη Πρόνοια (Μαρούκης, 2009. Ψημμένος, 2013).

Οι μετανάστριες ταυτόχρονα δέχονται και αρνούνται την ιδιότητα της μετανάστριας, ενώ η σύγχυση στην αποδοχή ταυτότητας δεν συνδέεται μόνο στην αποδοχή της ως “υπηρέτρια” αλλά από μια διασταύρωση και επικάλυψη διαφορετικών ταυτοτήτων και ρόλων (Βασιλικού, 2009). Η απασχόληση στον ιδιωτικό χώρο (οικία) τις στερεί από τον προσωπικό, ιδιωτικό τους χώρο, αλλά

δεν διακόπτει τη σχέση με την οικογένεια, κάτι το οποίο οδηγεί συχνά σε ταύτιση οικίας και οικογένειας (Βασιλικού, 2009).

Η έλλειψη επιλογών σταδιοδρομίας επηρεάζουν την αντίληψή των μεταναστριών οικιακών βοηθών τόσο για τον εαυτό τους όσο και για τη θέση τους στην κοινωνία, καθώς το επάγγελμα δεν επιτρέπει ανάπτυξη (Βασιλικού, 2009) και επειδή συχνά παραμένουν βαθιά ριζωμένες σε ένα πλαίσιο σκέψης και δράσης που ενισχύεται από την κοινωνική κινητικότητα αποκλειστικά στο επάγγελμα. Αυτό ειδικά υσχείει για όσες που δεν μπορούν να διαχωρίσουν τις αυτο-εικόνες τους από το πλαίσιο της οικιακής εργασίας (Lazarescu & Kouzas, 2017).

Τέλος, οι έρευνες εξετάζουν το φαινόμενο και ως διεθνικό. Η Βασιλικού (2009) αναφέρει ότι ο *χωρισμός* και η *επανένωση* είναι τα δύο όρια μεταξύ των οποίων τοποθετείται η “διεθνική” οικογένεια. Οι μετανάστριες εφαρμόζουν διάφορες στρατηγικές ενοποίησής και σχετικά με αυτές διαμορφώνουν και την ταυτότητά τους, ενώ ο άξονας γονείς-παιδιά είναι ο πιο σημαντικός για την ύπαρξη της “δι-εθνικής” οικογένειας.

Η έμφυλη διάσταση της έμμισθης οικιακής εργασίας

Η έξοδος στην αγορά εργασίας των γηγενών γυναικών φέρνει έλλειμμα φροντίδας και δημιουργεί θέσεις για μισθωτή οικιακή εργασία. Ειδικά στις χώρες της νότιας Ευρώπης, όπου η συμμετοχή των ανδρών στην οικογενειακή σφαίρα είναι σχεδόν ανύπαρκτη, η ζήτηση υπηρεσιών φροντίδας φαίνεται υψηλότερη (Bakan & Stasiulis, 1996). Στην Ελλάδα η ζήτηση αυτή αρχικά τροφοδοτήθηκε από εισαγωγή Φιλιππινέζων οικιακών εργατριών, αλλά η μαζική είσοδος μεταναστριών στο επάγγελμα της οικιακής εργάτριας παρατηρήθηκε μετά την κατάρρευση του ανατολικού μπλοκ.

Στις σχέσεις μεταξύ των μεταναστριών εργαζομένων και των Ελλήνων/-ίδων εργοδοτών/-τριών αναπαρίστανται παγωμένες κατηγοριοποιήσεις όσον αφορά την πολιτισμική διαφορετικότητα, η οποία δε θεωρείται αυτονόητη στις καθημερινές πρακτικές των μεταναστριών (Andall, 2004). Η ξένη καταγωγή και τα διαφορετικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά νοηματοδοτούνται στα πλαίσια του “sauvage”, ενός όρου ο οποίος αναφέρεται στη διεθνή βιβλιογραφία με δύο έννοιες, αυτή του «παλιομοδίτικου» ή του «εξωτικού» (εξωτικοί λαοί, εξωτικά έθιμα) (Goillaumin, 1995). Το νόημα του “sauvage” στηρίζεται σε κάποιο βαθμό σε μία σειρά από αισθήσεις που είναι στην πραγματικότητα ένας συνδυασμός διαφορετικών ιστορικών αισθήσεων» (ο.π., 1995:110). Σε αυτό το πλαίσιο, η Goillaumin εξετάζει ορισμένες λεκτικές εκφράσεις που φέρουν πρόσθετο φορτίο και αναφέρονται σε στοιχεία της ιστορίας, της κοινωνικής τάξης, της γενιάς, της ομάδας ή

σε ό,τι σχετίζεται με την ευρύτερη έννοια του πολιτισμού. Όταν ο όρος “sauvage” αναφέρεται στο μεταναστευτικό υποκείμενο, τότε λαμβάνει δύο διαφορετικές κατευθύνσεις: αυτή του καθημερινού ρατσισμού και αυτή του εκσυγχρονισμού.

Ειδικό προβληματισμό αποτελεί η **ταξική διαφορά** εντός του ίδιου φύλου. Οι μελέτες αναδεικνύουν έμφυλες, ταξικές και εθνοτικές σχέσεις μεταξύ των οικιακών βοηθών και των εργοδοτριών (Constable, 1997, Parrenas, 2001, Styliou, 2004, Τοπάλη, 2004). Υπό αυτή την έννοια, η έμφυλη διάσταση της οικιακής εργασίας διακρίνεται στην προνομιακή θέση, στην υποταγή και στην εκμετάλλευση (Χαντζαρούλα, 2012).

Η μαζική έξοδος των γυναικών της μεσαίας τάξης στην αγορά εργασίας αρχικά αποτέλεσε αφορμή για μελέτες της αναπαράστασης της σχέσης από την πλευρά των εργοδοτριών. Όσον αφορά τη φεμινιστική σκοπιά, κάποιες από αυτές τις αναλύσεις δεν εστιάζουν στον προβληματισμό της εκμετάλλευσης και κακομεταχείρισης που βιώνουν οι μετανάστριες –που βρίσκονται σε μη προνομιούχα θέση– από τις λευκές αστές εργοδότριές τους. Για την Andall (2004), η έμφυλη ανάλυση δεν είναι εφικτή όταν δεν εστιάζει στην τάξη, καθώς πέρα από τα προνόμια και την ιδεολογία του αρσενικού φύλου, θα πρέπει να εστιάσει και στην εκμετάλλευση των μη προνομιούχων οικονομικά και πολιτισμικά ομάδων και από γυναίκες που βρίσκονται σε υψηλότερη ταξική θέση (Romero, 1992).

Η αυτόνομη μετανάστευση των γυναικών διαμορφώνει τις έμφυλες σχέσεις και τους ρόλους στα νοικοκυριά της χώρας προέλευσης, καθώς οι μετανάστριες αναλαμβάνουν τον ρόλο του breadwinner και διαχειρίζονται τα εμβάσματα, ενώ οι άνδρες μένουν πίσω (Gamburd, 2002). Η εργασία των μεταναστριών συχνά είναι η μόνη ή η βασική πηγή εισοδήματος της οικογένειας πίσω. Συνεπώς, η αποστολή εμβασμάτων προκαλεί ποικίλα προβλήματα στην άσκηση της εξουσίας και του ρόλου της μητέρας (Hochschild, 2002). Η θέση εργασίας ταυτίζεται με τον ρόλο της νοικοκυράς, καθώς για τις μετανάστριες αυτός είναι ο μόνος κοινωνικά αποδεκτός ρόλος στη χώρα υποδοχής (Εμκε-Πουλοπούλου, 2007), συχνά και στις χώρες αποστολής.

«Προσωποποιημένες» εργασιακές σχέσεις

Οι περισσότερες μελέτες των εργασιακών σχέσεων για τη συγκεκριμένη θέση εργασίας εστιάζουν στην αντιπαράθεση μεταξύ των γυναικών της μεσαίας και της ανώτερης τάξης με τις μη προνομιούχες οικιακές εργάτριες, οι οποίες συχνά είναι μετανάστριες. Επιπρόσθετα, οι εργάτριες συχνά προέρχονται από διάφορα χαμηλότερα εθνοτικά, φυλετικά και θρησκευτικά

υπόβαθρα (Moras, 2013). Η Rollins (1985) εξετάζει τις σχέσεις μεταξύ των υπηρετριών και των «κυριών» στα προάστια της Βοστώνης. Η Rollins αναλύει τη σύγκρουση υπηρετριών-εργοδοτριών ως αποτέλεσμα της παγκόσμιας κατανομής της οικιακής εργασίας, στην οποία απασχολούνται κυρίως γυναίκες. Οι τελευταίες, άσχετα από το ταξικό, το σεξουαλικό, το φυλετικό, το εθνικό ή το θρησκευτικό τους υπόβαθρο, είναι υπεύθυνες για την οικιακή εργασία, είτε πληρώνονται για αυτή, είτε όχι (Federici, 2012).

Οι εργασιακές σχέσεις στις οικιακές υπηρεσίες χαρακτηρίζονται ως μία από τις πιο παραδειγματικές μορφές επαφής (Gorbán & Tizziani, 2014:54), ένας χώρος όπου διεξάγονται διαπραγματεύσεις για τα όρια (χωροταξικά και κοινωνικά) (Anderson, 2014, Lan, 2006) και μία «κρίσιμη τοποθεσία για την αναπαραγωγή κοινωνικών διαφορών και ανισοτήτων» (Lutz 2011).

Το φαινόμενο της οικιακής εργασίας αναλύεται και στον κόμβο της γυναικείας εργασίας και της (μετα-)αποικιοκρατίας (Gutiérrez-Rodríguez, 2014). Η έμφυλη εργασία (feminized labour) είναι μία έννοια που προέρχεται από τη Haraway. Η θηλυκοποίηση έχει ως αποτέλεσμα ένα υποκείμενο να έχει «γίνει εξαιρετικά ευάλωτο, ικανό να αποσυναρμολογηθεί, να ανασυγκροτηθεί, να αξιοποιηθεί ως εφεδρικό εργατικό δυναμικό, να θεωρηθεί λιγότερο ως εργαζόμενο παρά ως υπηρεσιακό· να υποβληθεί σε ρυθμίσεις χρόνου εντός και εκτός αμοιβόμενης εργασίας...οδηγώντας σε μία ύπαρξη όπου πάντα τα σύνορα είναι άσεμνα, εκτός τόπου και δυνάμενα να ελαττωθούν στο σεξ» (1991: 166).

Οι μελέτες που πραγματεύονται την οικιακή εργασία αναφέρουν ότι αυτό το επάγγελμα χαρακτηρίζεται συχνά από υψηλό βαθμό προσωποποίησης των επαγγελματικών σχέσεων μέσα από τη διαδικασία της «ισχυρής προσωπικής προσκόλλησης» (Lutz, 2011:95). Αυτή η «στενή προσωπική σχέση» (Moras, 2013:248) αναπτύσσεται μεταξύ των εργαζομένων και των εργοδοτών/-τριών. Σύμφωνα με την υλιστική άποψη, η ιδιαίτερη εξατομίκευση της σχέσης οφείλεται στον τρόπο αλληλεπίδρασης μεταξύ των εργοδοτών/-τριών και των εργαζομένων, ο οποίος χρησιμοποιείται ως μέσο ελέγχου. Επιπρόσθετα, η αλληλεπίδραση εργοδοτών/-τριών και εργαζομένων επιτρέπει στους/στις εργοδότες/-τριες να μεγιστοποιήσουν την ποσότητα και την ποιότητα της εργασίας που παρέχεται από τις οικιακές εργάτριες (Anderson, 2000, Glenn, 1992, Hondagneu-Sotelo, 2007, Katzman, 1981, Parreñas 2001, Rollins 1985, Romero, 1992).

Η πρόσληψη των μεταναστριών ως οικιακές εργάτριες έχει αναγνωριστεί ως ένας τρόπος αντιμετώπισης των απαιτήσεων της καθημερινής ζωής όσον αφορά την εργασία στο σπίτι ή/και την φροντίδα και την περίθαλψη. Αντιμετωπίζει τα κενά και τις ανάγκες που δημιουργούνται από

την ανεπαρκή παροχή κοινωνικής μέριμνας, την αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας με αυξημένα ωράρια και τη γήρανση του πληθυσμού, κλπ. (Lutz 2011: 24). Σε συμβολικό επίπεδο, η οικιακή εργασία εξακολουθεί να αποτελεί δείκτη κοινωνικής τάξης και απόδοση κοινωνικού κύρους (Anderson, 2000, Rollins, 1985, Yeates, 2009:49). Σημαντική εισφορά προς την ανάλυση αυτή είναι η μελέτη της Rollins (1985) που αναδεικνύει ότι αυτή «η εργασιακή ρύθμιση λειτουργεί εξίσου καλά από ιδεολογικής και υλικής άποψης, ώστε να υποστηρίξει την τάξη, το φύλο και τη φυλετική ιεραρχία».

Άλλες ερευνήτριες, όπως η Hondagneu-Sotelo (2007:184) αναλύουν τον τρόπο μέσα από τον οποίο βιώνεται η προσωποποίηση της εργασιακής σχέσης από τα υποκείμενα εργοδότης/τρια και οικιακή εργάτρια. Η ίδια αναφέρει τη σχέση αυτή ως «μητρική εργασιακή σχέση» (maternalistic employment relationship). Επιπρόσθετα, η προσωποποίηση έχει και συναισθηματική λειτουργία, όπως την ανακούφιση της μοναξιάς και της απομόνωσης που νιώθουν οι οικιακές εργάτριες (Hondagneu-Sotelo, 2007. Ambrosini, 2012).

Πρέπει να σημειωθεί ότι στη βιβλιογραφία διακρίνουμε τις υλιστικές προσεγγίσεις από τη μία και τις μελέτες περιγράφουν τις στρατηγικές των μεταναστριών αφενός στην υιοθέτηση και την κατασκευή από κοινού με τους/τις εργοδότες/-τριες ορισμένων ταυτοτήτων, αφετέρου στην αντίσταση των μεταναστριών απέναντι στους εργοδότες/τριες (Gorbán & Tizziani, 2014, Lutz, 2011, Romero, 2002). Οι υλιστικές προσεγγίσεις επιμένουν στην προσωποποίηση ως εργαλείο εκμετάλλευσης και ελέγχου του εργατικού δυναμικού από τους/τις εργοδότες/-τριες· επίσης, ασχολούνται με τη συγκρότηση της ταυτότητας και με τις συναισθηματικές λειτουργίες της προσωποποίησης.

Σε αντίθεση με τις έρευνες που περιγράφουν την εργασιακή σχέση αποκλειστικά ως σχέση εκμετάλλευσης (refeudalization), άλλες έρευνες μιλούν για μία αμφίδρομη αν όχι συμμετρική διαδικασία τοποθέτησης ορίων μεταξύ των οικιακών εργατριών από τη μία, και των εργοδοτών/-τριών από την άλλη (Lan, 2006, Lutz, 2011). Επίσης, στη βιβλιογραφία αναφέρεται πως η οικιακή εργασία είναι ταυτόχρονα και συναισθηματική εργασία: υπάρχει, δηλαδή, η προσδοκία από τις εργαζόμενες να έχουν και συναισθηματική εμπλοκή στα καθήκοντα της φροντίδας (Gutiérrez-Rodriguez, 2010, Romero, 1988). Η Arlie Russell Hochschild (1983) δείχνει πως οι μεταβαλλόμενες σύγχρονες παραγωγικές σχέσεις δημιουργούν επαγγέλματα στα οποία οι εργαζόμενες αναγκάζονται να ανταλλάσσουν όχι μόνο την εργασιακή τους δύναμη, αλλά και τα συναισθήματα και την ταυτότητά τους, όπου «τα συναισθήματα που κυριαρχούν στα ιδιωτικά νοικοκυριά στα οποία οι οικιακές εργάτριες εκτίθενται και τα οποία πρέπει να

αντιμετωπίζουν, είναι εκφράσεις των κοινωνικών ασυμμετριών και αρθρώσεις των παγκόσμιων ανισοτήτων» (Gutiérrez-Rodriguez, 2014:51).

Η οικιακή εργασία στην Ελλάδα

Από τη δεκαετία του 1970 η Ελλάδα και άλλες χώρες του ευρωπαϊκού νότου όπως η Ισπανία, η Πορτογαλία και η Ιταλία, σταδιακά μετατρέπονται από χώρες αποστολής σε χώρες υποδοχής μεταναστών από την Ασία, την Αφρική και από τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Κατά την ίδια περίοδο αναπτύσσεται ο τριτογενής τομέας, όπου δημιουργείται ζήτηση για την απασχόληση εργατικού δυναμικού σε προσωπικές υπηρεσίες και σε υπηρεσίες οικιακής φροντίδας.

Στην Ελλάδα, η ζήτηση για μισθωτή οικιακή εργασία αρχίζει να αυξάνεται δυναμικά από τα τέλη της δεκαετίας του 1980. Η μισθωτή οικιακή εργασία καλύπτει ανάγκες των νοικοκυριών όπως η καθαριότητα των κατοικιών, η φύλαξη των παιδιών και η φροντίδα των ηλικιωμένων. Η αύξηση αυτή σχετίζεται με την άνοδο του βιοτικού επιπέδου των περισσότερων κοινωνικών στρωμάτων, τα οποία πλέον έχουν τη δυνατότητα να πληρώνουν για υπηρεσίες φροντίδας. Επίσης, η αύξηση της ζήτησης για μισθωτές οικιακές εργάτριες σχετίζεται με την είσοδο πολλών Ελληνίδων στην αγορά εργασίας. Οι περισσότερες οικιακές βοηθοί στην Ελλάδα συγκεντρώνονται στα μεγάλα αστικά κέντρα, όπου υπάρχουν περισσότερες ευκαιρίες εύρεσης εργασίας. Συχνά η οικιακή εργασία συνοδεύεται και από άλλη απασχόληση όπως στην καθαριότητα, ενώ στην επαρχία η οικιακή εργασία συνδυάζεται και με γεωργικές εργασίες.

Παράλληλα, με το μοντέλο που εφαρμόζεται στη χώρα η κοινωνική πρόνοια, δεν κάλυπτε επαρκώς τις ανάγκες των πολιτών. Συνεπώς, η απουσία των ντόπιων γυναικών, που παραδοσιακά κάλυπταν για τις οικογένειές τους τις ανάγκες αυτές, δημιούργησε ένα κενό, το οποίο ξεκίνησαν να καλύπτουν οι μετανάστριες. Ωστόσο, αυτές οι θέσεις εργασίας σχετίστηκαν από την αρχή με ελαστικά εργασιακά δικαιώματα και ωράριο εργασίας, καθώς και με μη προκαθορισμένο μισθό, λόγω του αντικειμένου τους, της κοινωνικής αντίληψης που τις περιέβαλλε των ρευστών επαγγελματικών ορίων τους, αλλά και λόγω της απουσίας σχετικών νομοθετικών ρυθμίσεων. Δεδομένου ότι η εργασία των μεταναστριών συνδεόταν άμεσα με την άδεια παραμονής στη χώρα, η θέση των μεταναστριών ήταν εξαιρετικά ευάλωτη. Ακόμη, όταν οι μετανάστριες βρίσκονταν εκτός νομιμότητας, η εργασία τους τις τοποθετούσε σε σχέση εξάρτησης από τους εργοδότες και τις εργοδότριες.

Η μετανάστευση συνεπάγεται την αλλαγή ρόλου των γυναικών είτε μεταναστεύουν οι ίδιες, είτε οι σύζυγοί τους. Στην πρώτη περίπτωση, συχνά είναι οι μόνες που μπορούν να προσφέρουν οικονομική βοήθεια στην οικογένειά τους στη χώρα καταγωγής. Από την άλλη, αναλαμβάνουν αποκλειστικά τη φροντίδα της οικογένειας στη χώρα προέλευσης όταν μεταναστεύει ο σύζυγος, συχνά ενώ ταυτόχρονα εργάζονται. Το ίδιο κάνουν και στη χώρα υποδοχής, στην περίπτωση της οικογενειακής μετανάστευσης.

Ο αντίκτυπος της μετανάστευσης για τις γυναίκες δεν είναι μονοδιάστατος. Συχνά συνεπάγεται αυξημένη γυναικεία εκμετάλλευση και νέες πολλαπλές υποχρεώσεις για τις γυναίκες, οι οποίες αντιμετωπίζουν την απομόνωση, την έλλειψη υποστηρικτικών δικτύων, τη μοναξιά και την εξάρτηση, ειδικά στις περιπτώσεις της οικιακής εργασίας. Επιπλέον, η μετανάστευση εκθέτει τις γυναίκες σε παρατεταμένο άγχος και σε φόβο φυλάκισης και απέλασης σε περιπτώσεις που οι γυναίκες διαμένουν στην χώρα παράτυπα.

Αρκετές από τις μετανάστριες αρχικά έχουν έρθει με τη διαδικασία της οικογενειακής συνένωσης. Είναι άμεσα εξαρτώμενες από τους συζύγους τους, δεν κατέχουν προσωπική ασφάλιση και η διάρκεια της παραμονής τους εξαρτάται από την ανανέωση της άδειας του συζύγου. Στην πλειοψηφία τους, όμως, οι γυναίκες που αναζητούν εργασία ως οικιακές βοηθοί στην Ελλάδα έρχονται μόνες, όπως στην περίπτωση των Βουλγάρων μεταναστριών. Τα τελευταία χρόνια, η οικονομική κρίση ίσως επηρέασε αρνητικά και μείωσε τη ζήτηση στον τομέα της οικιακής εργασίας. Ωστόσο, οι ανάγκες που υπάρχουν στην αγορά εργασίας συνεχίζουν να είναι έντονες, εξαιτίας της απουσίας ή της ανεπάρκειας των υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας για τα παιδιά και τους ηλικιωμένους, σε συνδυασμό με την εξασθένηση της παραδοσιακής άτυπης βοήθειας από το ευρύτερο οικογενειακό περιβάλλον.

Θεσμικό πλαίσιο

Η οικιακή εργασία έως τώρα δεν έχει τύχει ειδική μέριμνα από την πλευρά της πολιτείας. Συνεπώς, παρά τη μεγάλη και μακρόχρονη παρουσία των μεταναστριών στην Ελλάδα στον τομέα των υπηρεσιών φροντίδας, δεν έχουν επιλυθεί τα εργασιακά και ασφαλιστικά ζητήματα, δεν έχουν ορισθεί οι σχέσεις με τους εργοδότες/-τριες και δεν έχει κατοχυρωθεί η προστασία των μεταναστριών. Συγκεκριμένα, η σχετική νομοθεσία δεν προβλέπει κάποιο σταθερό ωράριο, ώρες και ημέρες ανάπαυσης, όσον αφορά το οικόσιτο προσωπικό. Σε πολλές περιπτώσεις, οι γυναίκες εργάζονται πολλές ώρες με χαμηλές αμοιβές, χωρίς ή με μειωμένη ασφάλιση. Επιπλέον, συχνά είναι αποκλεισμένες από διάφορες κοινωνικές παροχές, όπως η πρόσβαση σε ιατρική φροντίδα ή σε συνταξιοδοτικά δικαιώματα λόγω μη ασφάλισης ή περιορισμένης ασφάλισης.

Συνήθως στον τομέα αυτόν δεν υπάρχουν έγγραφες συμβάσεις εργασίας ή καταγγελίες σύμβασης και είναι δύσκολο να αποδείξει η εργαζόμενη τις πραγματικές ημέρες εργασίας της, ιδίως όταν η απασχόληση είναι μερικώς ή καθόλου δηλωμένη. Η σχετική νομοθεσία ορίζει ότι η ασφάλιση των οικιακών βοηθών είναι μεν υποχρεωτική αλλά όχι αυτοδίκαια. Στην πράξη, είναι η μόνη εργασία στην Ελλάδα όπου το εθνικό Ίδρυμα Κοινωνικής Ασφάλισης (ΙΚΑ) δεν μπορεί να επιβάλλει πρόστιμα και οι εργαζόμενες δεν έχουν το δικαίωμα να διεκδικήσουν αναδρομικά την ασφάλιση των προηγούμενων ετών. Μία άλλη ιδιαιτερότητα είναι η μη δυνατότητα πραγματοποίησης ελέγχων από κρατικούς φορείς στις οικίες, καθώς ο χώρος θεωρείται ιδιωτικός. Επίσης, οι εργαζόμενες δεν έχουν δικαίωμα επιδόματος ανεργίας εάν απολυθούν. Τέλος, οι οικιακοί βοηθοί από τρίτες χώρες πολλές φορές δεν μπορούν να συγκεντρώσουν την υποχρεωτική ασφάλιση για να ανανεώσουν την άδεια παραμονής τους στην χώρα, επειδή αυτή συνδέεται με συγκεκριμένο αριθμό ασφαλιστικών εισφορών. Ως εκ τούτου, οι εργαζόμενες χάνουν τη νομιμότητά τους. Η μειωμένη ασφάλιση ή η έλλειψη ασφάλισης από την πλευρά των εργοδοτών οδηγεί και στο να μην μπορούν να λάβουν ποτέ ή να έχουν μειωμένη σύνταξη. Με την τελευταία νομοθετική ρύθμιση¹¹, η πλήρης ευθύνη για την ασφαλιστική κάλυψη της οικιακής εργασίας μεταφέρεται στον εργοδότη, ενώ στο παρελθόν υπήρχε και δυνατότητα αυτασφάλισης. Τις περισσότερες φορές, όμως, οι οικιακές βοηθοί αναγκάζονται και πάλι να πληρώνουν οι ίδιες το σύνολο των εισφορών, ώστε να μην εκπίπτουν από τη νομιμότητα και να μπορούν να έχουν πρόσβαση σε κοινωνικές παροχές.

Παρά το γεγονός ότι από τη δεκαετία του 1990 η οικιακή εργασία που προσφέρεται από μετανάστριες έγινε ο κανόνας ακόμη και στα νοικοκυριά μεσαίας τάξης στην Ελλάδα, η νομική ρύθμιση του τομέα παρέμεινε για πολλά χρόνια ανύπαρκτη ή ελλιπής. Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι η οικιακή εργασία είναι ένας κλάδος συχνά αόρατος, ή βρίσκεται ακόμη στη γκρίζα ζώνη. Επίσης, πρόκειται για έναν κλάδο στον οποίο είναι συχνά δύσκολο να διακριθούν τα όρια μεταξύ της εμπορίας ανθρώπων, της παράτυπης μετανάστευσης και της αδήλωτης εργασίας.

Οι οικιακές βοηθοί στην Ελλάδα σήμερα χωρίζονται σε δύο κατηγορίες: εσωτερικές οικιακές βοηθοί και εξωτερικές οικιακές βοηθοί¹². Η κοινωνική ασφάλιση και η πληρωμή των εσωτερικών και των εξωτερικών οικιακών βοηθών σε έναν ή περισσότερους εργοδότες πραγματοποιείται με το λεγόμενο κουπόνι ή «εργόσημο» που έχει τη μορφή επιταγής¹³. Ο εργοδότης είναι υπεύθυνος για την έκδοση και την πληρωμή του, ενώ το κάθε εργόσημο συμπεριλαμβάνει το ποσό καθαρής

¹¹Βλ. Ν. 4144/2013 και Ν. 4387/2016.

¹²Η εργασία για τις «εσωτερικές οικιακές» βοηθούς ρυθμίζεται από τον Αστικό Κώδικα, ενώ η οικιακή εργασία σε διάφορους εργοδότες ρυθμίζεται από την Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας και ένα σύστημα κουπονιών που θεσπίστηκε με νόμο το 2011.

¹³Βλ. Ν. 4144/2013 και Ν. 4387/2016.

αμοιβής και τις ασφαλιστικές εισφορές. Το εργόσημο επίσης καλύπτει και άλλες μορφές εργασίας σε μη σταθερό εργοδότη. Η άτυπη οικιακή εργασία είναι τόσο διαδεδομένη και τόσο καθοριστική για τον τομέα, που ποτέ δεν εφαρμόστηκαν αποτελεσματικά οι αντίστοιχες διατάξεις. Στην πραγματικότητα, οι περισσότεροι εργοδότες συνέχισαν να απασχολούν τις γυναίκες μετανάστριες ανεπίσημα.

Η Επιθεώρηση Εργασίας είναι η εθνική αρχή που είναι αρμόδια για την εφαρμογή των διατάξεων της εργατικής νομοθεσίας στην Ελλάδα, αλλά υπάρχουν διαφορές στη διεκδίκηση των εργατικών δικαιωμάτων. Ενώ η εξωτερική οικιακή εργασία έχει συνδεθεί με το μισθό του ανειδίκευτου εργάτη, στην πράξη ισχύουν οι ατομικές προφορικές συμφωνίες με χαμηλότερες αμοιβές. Οι «εξωτερικές» μπορούν να διεκδικήσουν το μισθό του ανειδίκευτου εργάτη, υπερωρίες και επιδόματα, ενώ οι «εσωτερικές» είναι εκτός των συγκεκριμένων εργασιακών όρων, όπως ωράριο, υπερωρίες, Κυριακές και αργίες, νυχτερινή εργασία και επιδόματα, επειδή παρέχεται στέγη και τροφή.

Συνοψίζοντας, η οικιακή εργασία συνεχίζει να είναι ένας τομέας ο οποίος μέχρι και σήμερα δεν καλύπτεται επαρκώς νομοθετικά και οι οικιακές βοηθοί συχνά διαπραγματεύονται μόνες τους τις εργασιακές συνθήκες.

Η γυναικεία μετανάστευση από τη Βουλγαρία προς την Ελλάδα

Η αποδιάρθρωση των καθεστώτων της ανατολικής Ευρώπης και της πρώην Σοβιετικής Ένωσης δεν έφερε μόνο ριζικές πολιτικές αλλαγές στη Βουλγαρία το 1989, αλλά και την αρχή του τέλους του κεντρικού κρατικού σχεδιασμού της οικονομίας και της σταθερής εργασίας. Ακολούθησε η απελευθέρωση της οικονομίας, ο υψηλός πληθωρισμός, η ολοένα αυξανόμενη ανεργία και η φτώχεια όλων των πληθυσμιακών ομάδων. Παράλληλα, το άστατο πολιτικό σύστημα ευνόησε την παραοικονομία και την αύξηση της εγκληματικότητας. Η πτώση του συστήματος του υπαρκτού σοσιαλισμού οδήγησε από νωρίς σε νέα μεταναστευτικά κύματα από τη χώρα προς το εξωτερικό, τα οποία είναι έντονα μέχρι και σήμερα. Η μετανάστευση των Βουλγάρων πολιτών διακρίνεται σε τέσσερις περιόδους, από την κατάρρευση του συστήματος (1989, 1996, 2001, 2007) μέχρι και το 2007 (Mancheva & Troeva, 2011), όταν πλέον η Βουλγαρία έγινε μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ). Η μετανάστευση προς την Ελλάδα συνεχίζεται έως σήμερα. Ωστόσο, οι ροές έχουν μειωθεί και σε κάποιες περιπτώσεις η μετανάστευση είναι κυκλική.

Η πρώτη περίοδος της μετανάστευσης από τη Βουλγαρία (1989-1990) ξεκίνησε λίγους μήνες πριν την κατάρρευση του κομμουνισμού (10 Νοέμβριου 1989) και ήταν αποτέλεσμα της

πολιτικής της εθνικής αφομοίωσης του τουρκόφωνου και του μουσουλμανικού πληθυσμού της χώρας (Mancheva & Troeva, 2011). Με την αλλαγή του συστήματος χαλάρωσε και ο έλεγχος στα σύνορα της χώρας. Ενώ συνεχιζόταν η μετανάστευση προς την Τουρκία, οι εθνικές μειονότητες σταδιακά άρχισαν να μεταναστεύουν και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, στην Αμερική και στον Καναδά. Η πτώση του συστήματος και η αβεβαιότητα για το μέλλον οδήγησε και τους Βούλγαρους από εθνική καταγωγή να μεταναστεύσουν (Mancheva & Troeva, 2011). Η Βουλγαρία δεν υπαγόταν εκείνη την περίοδο στη ζώνη του Schengen και η έκδοση βίζας δεν ήταν εύκολη υπόθεση για μεμονωμένα άτομα. Συνήθως οι μετανάστες πλήρωναν μεγάλα ποσά σε τουριστικά γραφεία, τα οποία ήταν δικτυωμένα όχι μόνο με πρεσβείες στη χώρα, αλλά και με γραφεία ευρέσεως εργασίας ή άτυπα δίκτυα μεταφοράς παράνομου μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού στις χώρες υποδοχής. Αυτό το μοντέλο φαίνεται να εφαρμόζεται ειδικά στις περιπτώσεις μετανάστευσης στις νοτιοευρωπαϊκές χώρες, όπως η Ελλάδα¹⁴. Μετά τη λήξη της βίζας, οι «τουρίστες/-τριες» συνέχισαν να διαμένουν μη νόμιμα στις χώρες αυτές.

Έντονο ήταν και το φαινόμενο της κυκλικής μετανάστευσης μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας, ειδικά στις περιοχές που βρίσκονταν κοντά στα σύνορα των δύο χωρών, όπου σχετιζόταν με τις εποχιακές γεωργικές εργασίες. Τα πρώτα χρόνια δεν έλειπαν περιπτώσεις ατόμων που περνούσαν τα σύνορα «με τα πόδια», αλλά ποτέ αυτό το φαινόμενο δεν απέκτησε μαζικότητα.

Ο χειμώνας του 1996 ήταν η πιο κρίσιμη στιγμή μετά την πτώση του συστήματος: ο πληθωρισμός αυξήθηκε απότομα, οι απλοί πολίτες έχασαν τις καταθέσεις τους και η φτώχεια, η ανεργία και η αβεβαιότητα κάλπαζαν (Μάρκοβα, 2001). Στη Βουλγαρία φαινόταν να ισχύουν οι παρατηρήσεις της Κασιμάτη (2003) για την Αλβανία και την Πολωνία: η κατάρρευση του σοσιαλιστικού οικονομικού συστήματος είχε κόστος στις καθημερινές κοινωνικές σχέσεις και αξίες σε μικρο-επίπεδο, ενώ παράλληλα συνεχιζόταν η σύγκρουση μεταξύ κοινωνικών τάξεων και ιδεών (Ψημμένος, 2008) με ριζικές αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις και την αγορά εργασίας (Ψημμένος, 2008).

Από το 2001, όταν για πρώτη φορά καταργήθηκε η βίζα για τους Βούλγαρους πολίτες, οι κάτοικοι της χώρας άρχισαν να βλέπουν τον εαυτό τους από τη σκοπιά του ευρωπαίου πολίτη. Τότε ξεκίνησε και το τρίτο μεγάλο κύμα εξωτερικής μετανάστευσης. Η Ελλάδα συνέχιζε να είναι

¹⁴ Οι περισσότεροι μετανάστες/ μετανάστριες μέχρι το 2007 έχουν έρθει στην Ελλάδα μέσω Ιταλίας ή σπάνια, μέσω άλλης χώρας της ΕΕ. Για αυτόν τον λόγο ένας μεγάλος αριθμός παρέμεινε εκτός νομιμοποίησης καθώς βασικό κριτήριο ήταν η ύπαρξη θεωρημένης βίζας για την Ελλάδα. Έτσι, οι μετανάστες/ τριες δεν μπορούσαν να νομιμοποιηθούν μέχρι το 2007, όταν η Βουλγαρία έγινε μέλος της ΕΕ. Το δικαίωμα πρόσβασης στην αγορά εργασίας δόθηκε την 01/01/ 2009.

μεταξύ των χωρών πρώτης προτίμησης όπως και τα προηγούμενα χρόνια. Οι λόγοι προτίμησης της Ελλάδας, πέρα από τη γειτνίαση με τη Βουλγαρία, το κοινό θρήσκευμα, το κοινό ιστορικό παρελθόν και τα παρόμοια έθιμα σχετίζονταν με την αυξημένη ζήτηση της ελληνικής αγοράς εργασίας (ειδικά στην παραοικονομία) για φθινό εργατικό δυναμικό στις γεωργικές εργασίες, στις κατασκευές, καθώς και στον τομέα των υπηρεσιών. Πριν τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004, όταν υπήρχε δυνατότητα τρίμηνης παραμονής χωρίς βίζα, παρατηρήθηκε –πέρα από την γυναικεία μετανάστευση, που παρέμενε σταθερά υψηλή όλα τα χρόνια– αύξηση της ανδρικής μετανάστευσης για οικονομικούς λόγους, άλλα και για λόγους οικογενειακής συνένωσης.

Η τέταρτη περίοδος μετανάστευσης αρχίζει το 2007 με την είσοδο της Βουλγαρίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Οι ελπίδες των μη νόμιμων μεταναστών στην Ελλάδα να αποκτήσουν επιτέλους νόμιμα έγγραφα και δικαιώματα εκπληρώθηκαν μόνο εν μέρει. Οι ελληνικές αρχές, ανησυχώντας για το ενδεχόμενο μίας νέας μαζικής εισόδου μεταναστών και με τα πρώτα σημάδια της οικονομικής κρίσης, αποφάσισαν να μην εκδίδουν άδειες εργασίας στους «νέους Ευρωπαίους» από τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία για δύο ακόμη χρόνια (μέχρι το 2009).

Η παρουσία των Βούλγαρων μεταναστών και μεταναστριών στην Ελλάδα

Οι Βούλγαροι μετανάστες, ενώ αποτελούσαν σταθερά τη δεύτερη μεταναστευτική ομάδα στην χώρα (Baldwin-Edwards, 2004) βρίσκονταν με μεγάλη στατιστική διαφορά (5%) πίσω από τους Αλβανούς μετανάστες (56%). Στην πραγματικότητα ο αριθμός των Βούλγαρων μεταναστών ήταν πολύ μεγαλύτερος, καθώς αρκετοί και αρκετές διέμεναν χωρίς άδεια εργασίας στην Ελλάδα ή πηγαиноέρχονταν με τουριστική βίζα μέχρι την ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση το 2007.

Η βουλγαρική μετανάστευση προς την Ελλάδα τα πρώτα χρόνια ήταν σχεδόν αποκλειστικά ατομική υπόθεση και αφορούσε κυρίως γυναίκες (Μάρκοβα, 2001). Ο αριθμός των Βούλγαρων μεταναστριών στην Ελλάδα υπερέβαινε αισθητά τον αριθμό των ανδρών και το βουλγαρικό μοντέλο μετανάστευσης στην ουσία ήταν μία ανεξάρτητη μορφή γυναικείας οικονομικής μετανάστευσης. Οι Βουλγάρες μετανάστευαν μόνες επειδή ο καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο στην Ελλάδα προσέφερε περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης σε αυτές. Ταυτόχρονα, όμως, οι μετανάστριες (έγγαμες ή άγαμες) παρέμεναν εξαρτημένες από την οικογένειά τους στη Βουλγαρία, ενώ η μετανάστευση αποτελούσε τρόπο επίλυσης των οικονομικών προβλημάτων της οικογένειας και επίτευξη των στόχων της (Μάρκοβα, 2001).

Για να διερευνηθεί το επίπεδο ενσωμάτωσης μίας μεταναστευτικής ομάδας χρειάζεται να λάβουμε υπόψη το πολιτικό, οικονομικό και δημογραφικό πλαίσιο της χώρας καταγωγής, τα κίνητρα των πολιτών της για μετανάστευση, καθώς και τις συνθήκες στην χώρα υποδοχής (Berry, 1997). Στην περίπτωση των Βούλγαρων μεταναστών στην Ελλάδα φαίνεται να ισχύει η παρατήρηση του Richmond (1993) ότι η αρχική απόφαση για να μεταναστεύσει κάποιος συνδέεται με αρνητικούς γενικούς παράγοντες όσον αφορά την χώρα αποστολής και θετικές (αρχικές) προσδοκίες για την καινούργια χώρα.

Οι έρευνες που σχετίζονται αποκλειστικά με αυτήν την μεταναστευτική ομάδα στην Ελλάδα είναι λίγες και στην πλειοψηφία αναλύουν τη βουλγαρική μετανάστευση από την πλευρά της οικονομίας, της κοινωνιολογίας και της ανθρωπολογίας (Angelidou, 2008, Μάρκοβα, 2001, Markova & Sarris, 1997). Επίσης, οι έρευνες εστιάζουν στην ψυχολογική μελέτη του φαινομένου, όπως οι διάφορες αλλαγές που σχετίζονται με τον επιπολιτισμό και τις τακτικές προσαρμογής των ποικίλων μεταναστευτικών ομάδων στη χώρα (Antonίου & Dalla, 2011, Σπανέα & Καλαντζή-Αζίζι, 2008).

Ερευνητικοί στόχοι

Ο σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να διερευνηθούν οι διασταυρούμενες ταυτότητες των μεταναστριών οικιακών εργατριών από τη Βουλγαρία στην Ελλάδα. Εξετάζοντας τα προσωπικά βιώματα της κάθε μετανάστριας στο πλαίσιο της θεωρίας των διασταυρουμένων ταυτοτήτων, η εργασία μελετά την έμφυλη ταξικότητα, σε συνάρτηση με άλλες διαστάσεις όπως η ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο, η εθνική προέλευση, κτλ. Επιπρόσθετα, η θεωρία των διασταυρούμενων ταυτοτήτων διερευνάται σε σχέση με κοινωνιολογικές και φεμινιστικές προσεγγίσεις και συγκεκριμένα με βάση τη μαρξιστική και τη βεμπεριανή προσέγγιση. Η παρούσα εργασία εστιάζει στο κατά πόσο η οικιακή εργασία διαμορφώνει νέους ρόλους για τις μετανάστριες και για την έμφυλη διάστασή τους. Μελετάται εάν η οικιακή εργασία ενισχύει ή μεταβάλλει τις παγιωμένες σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων, τις αξίες και τους ρόλους που δοκιμάζονται με την έλευση στη χώρα υποδοχής και αναλύεται εάν μέσα από την οικιακή εργασία οι μετανάστριες υιοθετούν νέους ρόλους και πρακτικές. Ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στην

προσωπική ερμηνεία των μεταναστριών για τον τρόπο που οι ίδιες αντιλαμβάνονται την τωρινή ταξική τους θέση «εδώ» στην Ελλάδα, σε σχέση με το «εκεί» της πατρίδας.

Η διερεύνηση έγινε στο εξής πλαίσιο:

1) Οι διασταυρούμενες ταυτότητες των οικιακών εργατριών: η οικιακή εργασία δίνει νέο ρόλο και νέες διαστάσεις στην έμφυλη ταυτότητα των μεταναστριών σε σχέση με την έμφυλη ταυτότητα που είχαν διαμορφώσει στη χώρα προέλευσης (ενισχύει ή μεταβάλλει τις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων, τις αξίες και τους ρόλους που δοκιμάζονται στην κοινωνία της χώρας υποδοχής: η «εκμάθηση» νέων ρόλων).

2) Η προσωπική ερμηνεία: πώς βλέπουν τον εαυτό τους οι μετανάστριες μετά από τη μακροχρόνια απασχόλησή τους στο συγκεκριμένο επάγγελμα (η μετανάστευση ως «σπάσιμο της βιογραφίας» με έμφαση στο μορφωτικό επίπεδο και το κοινωνικό κύρος);

Με βάση το θεωρητικό μέρος αναπτύχθηκε παραπάνω, διαμορφώθηκαν τα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα:

A. Ποιές ήταν οι σχέσεις των μεταναστριών με τη δική τους οικογένεια; Ποιες ήταν οι κοινωνικές τους επαφές στο παρελθόν και ποιες είναι τώρα στην Ελλάδα; Πώς ερμηνεύουν τον ρόλο τους ως γυναίκες στη χώρα καταγωγής και στη χώρα που έχουν μεταναστεύσει;

B. Η οικιακή εργασία αναπαράγει αυτές τις σχέσεις ή τις μεταβάλλει και τις ανασυγκροτεί;

1. Μεθοδολογία

Το κεφάλαιο αυτό περιγράφει τη μεθοδολογία που εφαρμόστηκε, το σκεπτικό επιλογής της και τον τρόπο διεξαγωγής της έρευνας. Η μεθοδολογική προσέγγιση αντλεί από τη θεωρία των διασταυρούμενων ταυτοτήτων.

Θεωρία των διασταυρούμενων ταυτοτήτων

Η εφαρμογή της συγκεκριμένης θεωρητικής προσέγγισης επιλέχθηκε για να εξετασθεί η αλληλεπίδραση του φύλου με την εθνικότητα και με την τάξη και για να μελετηθεί η διάσταση της μετανάστευσης των Βουλγάρων οικιακών εργατριών στην Ελλάδα. Η θεωρία των διασταυρούμενων ταυτοτήτων είναι ένα χρήσιμο αναλυτικό εργαλείο, διότι επεξηγεί πώς ορισμένα άτομα τοποθετούνται σε μία συγκεκριμένη κοινωνική θέση και είτε χαρακτηρίζονται ως διαφορετικά, είτε υποτιμούνται ή περιθωριοποιούνται.

Στην ανάλυση της γυναικείας μετανάστευσης, η θεωρία των διασταυρούμενων ταυτοτήτων επιτρέπει να διερευνηθεί η πολλαπλότητα των μηχανισμών που εισάγουν διακρίσεις στις ταυτότητες των υποκειμένων. Η αναπαράσταση των διασταυρούμενων ταυτοτήτων αποτελεί ένα αναλυτικό πλαίσιο το οποίο βασίζεται στα επιχειρήματα των φεμινιστριών ότι η καταπίεση βρίσκεται στη διασταύρωση των διαφόρων μορφών υποταγής. Μεταξύ αυτών των μορφών υποταγής βρίσκεται και η μετανάστευση (Dua, 2007, McDowell, 2008, Nash, 2008). Η συγκεκριμένη προσέγγιση αφορά την κατανόηση των επιπτώσεων της αλληλεπίδρασης μεταξύ διαφόρων επιπέδων της κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένων των μακροοικονομικών θεσμών και πολιτικών σε παγκόσμιο και εθνικό επίπεδο, των θεσμών και πολιτικών σε επαρχιακό και περιφερειακό επίπεδο και σε μικρο-επίπεδο (τοπική κοινωνία, οικογένεια και άτομο). Επίσης περιγράφονται οι μηχανισμοί με τους οποίους οι δομικές σχέσεις εξουσίας προκαλούν ανισότητα, υποταγή, και διακρίσεις που επηρεάζουν τη ζωή των μεταναστριών (Lee & Piper, 2013).

Στην παρούσα εργασία, η θεωρία των διασταυρούμενων ταυτοτήτων αξιοποιείται ώστε να διερευνηθούν οι σχέσεις που διαμορφώνονται μεταξύ των Ελλήνων/ Ελληνίδων εργοδοτών/-τριών και των οικιακών εργατριών από τη Βουλγαρία. Οι σχέσεις αυτές αναλύονται μέσα από τις ιεραρχίες της τάξης, του φύλου και της εθνικότητας σε συνδυασμό με άλλους άξονες (π.χ. μορφωτικό επίπεδο, ηλικία, σεξουαλικότητα, κλπ.) και με τις πρακτικές και τις τεχνικές που επιτρέπουν στους εργοδότες να διακρίνουν και να καταπιέζουν τις οικιακές εργάτριες.

Η προσέγγιση των διασταυρουμένων ταυτοτήτων διευκολύνει τη μελέτη των έμφυλων ταυτοτήτων των μεταναστριών στη χώρα προέλευσης (Βουλγαρία) και στη χώρα προορισμού (Ελλάδα). Ειδικότερα, εξετάζεται η πολύπλοκη φύση των διακρίσεων κατά των μεταναστριών και οι τρόποι με τους οποίους διαμορφώνεται η υποκειμενικότητα των Βουλγάρων μεταναστριών. Στη διασταυρούμενη διάσταση των πολλαπλών ταυτοτήτων, συμπεριλαμβάνονται πρόσθετα χαρακτηριστικά της ταυτότητας, όπως η θέση του μη-πολίτη, της μετανάστριας, της φτωχής γυναίκας, της γυναίκας χωρίς χαρτιά, κλπ. Συνεπώς, προαπαιτείται η οριοθέτηση των διαφορετικών κατηγοριών (Donzelli, 2013).

Συμμετέχουσες

Τα υποκείμενα της έρευνας είναι 10 μετανάστριες πρώτης γενιάς από τη Βουλγαρία, οι οποίες εργάζονται ως οικιακές εργάτριες στην Αθήνα. Οι συγκεκριμένες μετανάστριες επιλέχθηκαν διότι θεωρήθηκε ότι οι επαγγελματικές τους εμπειρίες και οι καθημερινές τους πρακτικές διαβίωσης και διαπραγμάτευσης είναι αντιπροσωπευτικές πολλών άλλων μεταναστριών στη χώρα. Η επιλογή των γυναικών έγινε με τρία βασικά κριτήρια: τα χρόνια παραμονής στην Ελλάδα (άνω των 10 ετών), τη μακρόχρονη παραμονή στο επάγγελμα της οικιακής εργάτριας και τις στρατηγικές με βάση τις οποίες διαπραγματεύονται την παραμονή και των δικαιώματά τους στη χώρα (ατομική ή συλλογική διαπραγμάτευση).

Η ηλικία των γυναικών κυμαίνεται από 36 έως 80 ετών. Οι περισσότερες από τις μετανάστριες είναι απόφοιτες της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και τρεις είναι απόφοιτες της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Το σχετικά υψηλό μορφωτικό τους επίπεδο σχετίζεται με την υποχρεωτική δευτεροβάθμια εκπαίδευση στη Βουλγαρία. Η οικογενειακή κατάσταση των μεταναστριών έχει ως εξής: τρεις (3) μετανάστριες είναι παντρεμένες, τέσσερις (4) διαζευγμένες, μία (1) ανύπαντρη και δύο (2) είναι χήρες.

Ένα μέρος του δείγματος συλλέχθηκε με τη «μέθοδο της χιονοστιβάδας». Στη συγκεκριμένη μέθοδο, η κάθε συνεντευξιαζόμενη συστήνει στον/στην ερευνητή/-τρια τις επόμενες συνεντευξιαζόμενες (Vogt, 1999). Όταν οι έρευνες πραγματοποιούνται σε μεγαλύτερες κλίμακες, σημαντικό ρόλο συχνά παίζουν τα λεγόμενα «άτομα-κλειδιά», τα οποία γνωρίζουν πολλά μέλη της διερευνώμενης ομάδας (Berg, 1988). Στην παρούσα εργασία, μία από τις μετανάστριες που διέμενε στη Νέα Σμύρνη ως εσωτερική εργάτρια διοργάνωσε τις συναντήσεις της ερευνήτριας σε σπίτια των εργοδοτών. Μία δεύτερη εργάτρια διοργάνωσε συναντήσεις της ερευνήτριας στην εκκλησία όπου συναντιούνται τις Κυριακές οι μετανάστριες.

Η «μέθοδος της χιονοστιβάδας» χρησιμοποιείται συχνά για κοινωνικές ομάδες στις οποίες η πρόσβαση είναι δύσκολη (Atkinson & Flint, 2001) όπως χρήστες ναρκωτικών (Avico et al., 1998), συμμορίες (Patrick, 1973), μη εγγεγραμμένοι μετανάστες (Papademitriou & Dimargio, 1986, Ψημμένος, 1995), καθώς και εσωτερική οικιακή εργασία (Ξυπολυτάς, 2013). Ένα άλλο πλεονέκτημα της μεθόδου είναι ότι η σύσταση από μέλη της κοινότητας δίνει τη δυνατότητα σε πρόσβαση πέρα από τη μία «κλειστή» ομάδα, αλλά και σε πιο ευαίσθητα δεδομένα (Griffits et al., 1993). Στην παρούσα έρευνα υπήρχαν, για παράδειγμα, αναφορές για πλαστά έγγραφα, κακοποίηση, ενώ μία μετανάστρια αποκάλυψε ότι είναι φορέας του AIDS¹⁵. Εδώ πρέπει να αναφερθούν και ορισμένοι προβληματισμοί εφαρμογής της μεθόδου. Παρότι πρόκειται για μία ποιοτική μέθοδο –συνεπώς δεν υφίστανται κανόνες αντιπροσωπευτικότητας– πάντα τίθεται το ερώτημα κατά πόσο το δείγμα είναι ενδεικτικό και εάν τα αποτελέσματα είναι αντιπροσωπευτικά των εμπειριών της ευρύτερης ομάδας υπό μελέτη (Λυδάκη, 2001)· η μέθοδος ίσως να μην είναι αξιόπιστη αν τα αποτελέσματα διαφέρουν σε επαναληπτικές μετρήσεις (Κυριαζή, 2005). Ένας προβληματισμός σχετίζεται με τον τρόπο πρόσβασης στην ομάδα, καθώς η επιλογή των ατόμων προς διερεύνηση γίνεται από τα άτομα-κλειδιά σε μία περιορισμένη ομάδα φίλων/συγγενών, οπότε τα τελικά αποτελέσματα μπορεί να μην είναι ενδεικτικά (Atkinson & Flint, 2001). Για αυτούς τους λόγους επιλέχθηκαν δύο άτομα-κλειδιά που χωροταξικά και κοινωνικά δεν σχετίζονται (η μία μετανάστρια έκανε τις επαφές στη Νέα Σμύρνη και η δεύτερη στη βουλγαρική Ευαγγελική εκκλησία στο κέντρο της Αθήνας).

Στις συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν στο γραφείο της ερευνήτριας όπου εργάζεται ως σύμβουλος μεταναστών στο κέντρο της Αθήνας, οι μετανάστριες επιλέχθηκαν σχετικά με τις διεκδικήσεις τους για εργασιακά και ασφαλιστικά δικαιώματα μέσω των ελληνικών συνδικάτων. Ένα επιπλέον κριτήριο εδώ, πέρα από τα χρόνια παραμονής και την επαγγελματική πορεία στο επάγγελμα, ήταν η συλλογική διαπραγμάτευση των δικαιωμάτων, σε αντίθεση από την ατομική διαπραγμάτευση του πρώτου δείγματος.

Μέσα συλλογής δεδομένων

Η συλλογή εμπειρικών δεδομένων έγινε με τη χρήση ημι-δομημένων συνεντεύξεων στη βουλγαρική γλώσσα από την ερευνήτρια, η οποία είναι επίσης από την ίδια εθνική ομάδα. Οι μισές συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στον εργασιακό χώρο της ερευνήτριας (Δομή

¹⁵Το όνομά της στην έρευνα έχει αλλαχθεί.

Μεταναστών του ΕΚΑ) και οι υπόλοιπες σε κατοικίες όπου διέμεναν οι μετανάστριες στην περιοχή της Ν. Σμύρνης και στη βουλγαρική Ευαγγελική εκκλησία στο κέντρο της Αθήνας.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε δύο επίπεδα: αρχικά έγινε ο σχεδιασμός και ολοκληρώθηκε το πιλοτικό της μέρος, και στη συνέχεια διεξήχθη η τελική έρευνα. Αρχικά υπήρχε η σκέψη οι μετανάστριες να προέρχονται από διαφορετικές χώρες, αλλά στη συνέχεια αποφασίστηκε να επιλεγεί μόνο μία εθνική ομάδα, αφενός διότι η συγκεκριμένη ομάδα δεν έχει διερευνηθεί στο πεδίο της οικιακής εργασίας όσο άλλες εθνικότητες (π.χ. μετανάστριες από Αλβανία, Ουκρανία, Φιλιππίνες, κτλ.), αφετέρου διότι η ερευνήτρια (επίσης Βουλγάρα) έχει μακροχρόνια εμπειρία στην παροχή συμβουλευτικών υπηρεσιών σε μετανάστριες οικιακές εργάτριες από την αντίστοιχη εθνική ομάδα. Επιπρόσθετα, το συγκριτικά μικρό μέγεθος του δείγματος (10) ίσως δεν έδινε ενδεικτικά αποτελέσματα. Στην πιλοτική έρευνα έγιναν τρεις επιπλέον συνεντεύξεις.

Συνολικά πραγματοποιήθηκαν 10 συνεντεύξεις σε μετανάστριες που εργάζονται ως οικιακές εργάτριες (εσωτερικές ή εξωτερικές). Η έρευνα διεξήχθη κατά το δεύτερο εξάμηνο του 2016 στην Αθήνα. Η συλλογή των στοιχείων πραγματοποιήθηκε με εθελοντική συμμετοχή. Οι μετανάστριες ενημερώθηκαν αρχικά για την ιδιότητα και τον σκοπό της έρευνας, καθώς και ότι η έρευνα είναι ανώνυμη. Καμία συνεντευξιαζόμενη δεν είχε συμμετάσχει ξανά σε έρευνα, επομένως χρειάστηκε επιπλέον χρόνος για διευκρινήσεις πέραν της διάρκειας της κάθε συνέντευξης (45'-60'). Στη συνέχεια έγινε πλήρης απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων. Μερικές συνεντεύξεις βιντεοσκοπήθηκαν, άρα υπήρχε η δυνατότητα να δοθεί περισσότερη έμφαση στο λόγο των μεταναστριών μέσω των κινήσεων και της δυναμικής της αφήγησης (Silverman & Marvasti, 2008). Αρχικά δεν είχε υπολογιστεί να γίνει συζήτηση πέρα από τη διεξαγωγή της έρευνας, αλλά υπήρχε έντονη επιθυμία από τη πλευρά των μεταναστριών να προστεθούν άλλες πληροφορίες ή να εκφράσουν τα συναισθήματά τους. Κάποια από τα πράγματα που ειπώθηκαν στη συνέχεια βοήθησαν στην ανάλυση των αποτελεσμάτων.

Ανάλυση Δεδομένων

Τα εμπειρικά δεδομένα που παρουσιάζονται στην παρούσα ενότητα συλλέχθηκαν κατά τη διάρκεια δέκα συνεντεύξεων με μετανάστριες που εργάζονται (αν)επίσημα σε ελληνικά νοικοκυριά ως εσωτερικές, εξωτερικές οικιακές βοηθοί ή σε συνδυασμό των δύο κατηγοριών. Μέσα από τις αφηγήσεις των μεταναστριών γινόταν αναπαράσταση όχι μόνο της βιωμένης εμπειρίας των καθηκόντων και της κοινωνικής θέσης των μεταναστριών, αλλά και της καθημερινής συνομιλίας που παράγεται στο χώρο εργασίας.

Στη βιβλιογραφία της ποιοτικής έρευνας διακρίνονται τρεις βασικοί τύποι ανάλυσης των πληροφοριών που προέρχονται από συνεντεύξεις. Ο πρώτος τύπος κωδικοποίησης του υλικού διαχωρίζει συγκεκριμένες αναφορές των υποκειμένων και τις αναλύει σχετικά με τις θεωρητικές ερευνητικές κατευθύνσεις (Walcott, 1994). Ένας άλλος τρόπος ανάλυσης των ποιοτικών συνεντεύξεων είναι μέσω ειδικών κωδικών (Miles & Huberman, 1994). Αρχικά οι κωδικοί συνδέονται με ορισμένες μεταβλητές και στη συνέχεια γίνεται καταμέτρηση και στατιστική ανάλυση των μεταβλητών αυτών. Τέλος, η ανάλυση βασίζεται σε γενικές κατηγορίες. Στην πρώτη φάση οι κατηγορίες προέρχονται από το θεωρητικό υπόβαθρο και στη συνέχεια η κάθε κατηγορία διαιρείται σε δικούς της κωδικούς (Madison, 2005). Η τελευταία προσέγγιση μπορεί να χαρακτηριστεί ως μία ενδιάμεση πρόταση σχετικά με τις πρώτες δύο αναλύσεις και επιλέχθηκε τελικώς για την παρούσα εργασία. Ο λόγος ήταν ότι η προσέγγιση του Walcott (1994) θεωρήθηκε αρκετά γενική, ενώ η στατιστική ανάλυση των μεταβλητών αυτής των Miles & Huberman (1994) αφαιρεί την νοηματοδότηση που δίνουν τα υποκείμενα για την οικιακή εργασία.

Ακολουθώντας τη συγκεκριμένη μεθοδολογία, ορίστηκαν οι αρχικές κατηγορίες έτσι όπως προκύπτουν από το θεωρητικό πλαίσιο και τα ερωτήματα που θέτει η παρούσα εργασία (Madison, 2005): η εργασία, οι οικογενειακές σχέσεις και η διαπραγμάτευση εργασιακών και ασφαλιστικών δικαιωμάτων (ατομική ή συλλογική). Στη συνέχεια, στην κάθε βασική κατηγορία ερευνήθηκαν οι μεταβολές που προέκυψαν στη χώρα παραμονής (Ελλάδα). Τα βασικά ερωτήματα αφορούσαν την εκπαιδευτική, επαγγελματική και οικογενειακή πορεία των μεταναστριών στην χώρα προέλευσης και στην Ελλάδα.

Τα αποτελέσματα της έρευνας δεν μπορούν να αναλυθούν σε βάθος χωρίς να διερευνηθούν τα κοινωνικά και δημογραφικά στοιχεία των Βουλγάρων οικιακών εργατριών. Πρόκειται για μία διερεύνηση στο μικρο-επίπεδο των πρακτικών, των αντιλήψεων και των αξιών ως αντανάκλαση του κοινωνικού πλαισίου στις δύο χώρες, στο πεδίο της εργασίας και της οικογένειας. Στη Βουλγαρία, όσον αφορά τα δημογραφικά χαρακτηριστικά, το ενδιαφέρον στρέφεται στον τόπο διαμονής και στην οικογενειακή (τότε) κατάσταση, ενώ στην Ελλάδα αφορούν την ηλικία, τα χρόνια παραμονής στη χώρα, το επάγγελμα και την (τωρινή) οικογενειακή κατάσταση. Αντίστοιχα, τα κοινωνικά χαρακτηριστικά στην χώρα προέλευσης αφορούν το μορφωτικό επίπεδο και την εργασία, ενώ στην χώρα υποδοχής την απασχόληση, τις εργασιακές και τις άλλες συνθήκες διαβίωσης των μεταναστριών στις ελληνικές οικογένειες.

Ανάλυση

Δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά πριν τη μετανάστευση

Δημογραφικά χαρακτηριστικά

Τόπος διαμονής στη Βουλγαρία

Οι περισσότερες μετανάστριες προέρχονται από μεσαίες και μικρές πόλεις της χώρας. Μόνο μία γυναίκα δήλωσε ότι ζούσε σε χωριό, ενώ δύο κατοικούσαν στην πρωτεύουσα (Σόφια) και στη Φιλιππούπολη (η δεύτερη σε μέγεθος πόλη της χώρας). Πάντως, φαίνεται ότι οι μετανάστριες προέρχονται από διαφορετικές περιοχές, κάτι που οφείλεται στη γενική προβληματική οικονομική κατάσταση της χώρας. Επίσης, στις μεγάλες πόλεις η εύρεση εργασίας ήταν ευκολότερη μετά από τις μαζικές απολύσεις που ακολούθησαν το κλείσιμο των κρατικών επιχειρήσεων μετά την πτώση του σοσιαλιστικού καθεστώτος. Μία από τις μετανάστριες πριν έρθει στην Ελλάδα είχε προσπαθήσει να εργαστεί στη Σόφια, αλλά παρά τα εξαντλητικά ωράρια εργασίας, ο μισθός της παρέμενε χαμηλός και δεν κάλυπτε τις ανάγκες της. Η μετανάστευση από τις μεγάλες πόλεις αφορά κυρίως άτομα πιο μορφωμένα και άτομα που ανήκουν σε οικονομικά υψηλότερα στρώματα, τα οποία μεταναστεύουν κυρίως προς την Ευρώπη, τον Καναδά, τις ΗΠΑ και την Αυστραλία. Αντιθέτως, η μετανάστευση προς τις χώρες του νότου (Ισπανία, Ιταλία) και ειδικά προς την Ελλάδα αφορά άτομα και οικογένειες των μεσαίων και χαμηλών κοινωνικών-οικονομικών στρωμάτων. Αυτό συμβαίνει διότι η πρόσβαση ήταν και παραμένει ευκολότερη, οικονομικότερη και συχνά άτυπη στις χώρες του νότου, όπου η μη γνώση της γλώσσας δεν ήταν απαγορευτική για να βρει κανείς εργασία: «Όταν έμεινα χωρίς δουλειά οι φίλες μου με συμβούλεψαν να κάνω αίτηση για τη Γερμανία ως γηροκόμος, αλλά δεν με δέχθηκαν διότι δε γνώριζα τη γλώσσα.» (Χριστίνα).

Επίσης, το κόστος της διαδρομής και της διαμονής ήταν χαμηλό σε σχέση με άλλες επιλογές. Οι περισσότερες οικιακές εργάτριες από τη Βουλγαρία διανύουν την τρίτη ηλικία κατά την διεξαγωγή της έρευνας και συνεχίζουν να εργάζονται¹⁶.

¹⁶ Αυτό το φαινόμενο παρατηρείται και σε άλλες εθνικές ομάδες, όπως για παράδειγμα στις Ουκρανές οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα (Ψημμένος & Σκαμνάκης, 2008, Νικόλοβα & Μαρούφοφ, 2010, Ευπολυτάς, 2013).

«Ήρθα στην Ελλάδα μέσω Ιταλίας από μία εταιρεία. Ήταν όλα οργανωμένα. Η κουνιάδα μου που δούλευε τότε στην Ελλάδα μου πλήρωσε τα έξοδα και μετά της τα επέστρεψα. [...] Είχε έτοιμη μία δουλειά.» (Νίνα)

Σημαντικό ρόλο για τη μετανάστευση στην Ελλάδα διαδραματίζουν τα οργανωμένα (άτυπα) δίκτυα μεταφοράς και τα συγγενικά δίκτυα. Όλες οι μετανάστριες είχαν χρησιμοποιήσει και τους δύο τύπους δικτύων για να εισέλθουν στη χώρα και για να βρουν εργασία.

Οικογενειακή κατάσταση στη Βουλγαρία πριν τη μετανάστευση

Η ισότητα των φύλων στην εργασία αποτελούσε πυλώνα του σοσιαλιστικού καθεστώτος. Παρόλα αυτά, από τις συνεντεύξεις προκύπτει πως στη βουλγαρική οικογένεια οι ρόλοι των δύο φύλων και η κατανομή της οικιακής εργασίας συνεχίζουν να είναι έμφυλοι ακόμη και μετά τη μετανάστευση των μελών της οικογένειας: «Η γυναίκα στη Βουλγαρία κάνει πολλά πράγματα. Ο άνδρας δεν κάνει τόσα.» (Νέλλη)

Η Κρασιμίρα αναφέρεται στην πολύ καλή οικογενειακή ζωή που είχε. Είναι από τις λίγες συμμετέχουσες που δήλωσαν ότι ο σύζυγός τους τη βοηθούσε «σε όλα. Ακόμη και μαγείρευε και έπλενε τα ρούχα όταν δούλευα εγώ». Ωστόσο, η βοήθεια αυτή προσφερόταν όταν η Κρασιμίρα έλειπε από το σπίτι, συνεπώς ήταν συμπληρωματική. Παρόμοια είναι η ερμηνεία της Ιλίνα σχετικά με το βάρος των οικογενειακών ευθυνών:

«Πάλι εμείς. Και στη δουλειά και στο σπίτι. Βοήθαγε ο άνδρας μου, αλλά εγώ περισσότερο. Δούλευα από το πρωί έως το βράδυ και ήταν δύσκολο. [...] Τα περισσότερα εμείς οι γυναίκες τα κάναμε: έπρεπε να γυρίσουμε στο σπίτι, να μαγειρέψουμε, να πλύνουμε τα ρούχα, να καθαρίσουμε, να ασχοληθούμε με τα παιδιά. Μαγείρεμα, ψώνια και καθάρισμα: μόνο αυτά έκανε ο άνδρας μου. Με το παιδί βέβαια εγώ ασχολιόμουν μετά τη δουλειά. Σπάνια ασχολιόταν ο μπαμπάς του. Λίγο στην αρχή βοηθούσε η πεθερά μου που έμενε μαζί μας. Η μητέρα μου ζούσε μακριά. Κανείς δεν με βοηθούσε, για το νοικοκυριό και το παιδί, για τα πάντα έτρεχα εγώ.» (Ιλίνα)

Όταν περιγράφουν τις οικιακές εργασίες και την κατανομή των ρόλων στη βουλγαρική οικογένεια, οι περισσότερες μετανάστριες χρησιμοποιούν μία συλλογική αναφορά («εμείς οι γυναίκες»), μιλώντας από μία καθολική γυναικεία σκοπιά. Η φροντίδα των μελών της οικογένειας και η οικιακή εργασία μεταφέρεται παραδοσιακά και εκτελείται από διάφορες γενιές γυναικών ως ένας «φυσικός» έμφυλος ρόλος, ενώ η συμμετοχή των ανδρών αναφέρεται ως συμπληρωματική, ως μονομερής πράξη ή ως ανύπαρκτη:

«Όλες οι γυναίκες είχαν την ίδια καθημερινότητα. Μερικές είχαν τις μητέρες και τις πεθερές κοντά και βοηθήσαν. Άλλες μόνες. Μερικοί άνδρες βοηθούν, να κόψουν μία σαλάτα, να τινάξουν χαλί. Ο δικός μου άνδρας ούτε σαλάτα έκοβε. Εμένα περίμενε.

Δύσκολα τον έπιανα για κάτι. Ακόμη για τα χαλιά να τα σηκώσει έπρεπε να βρω κατάλληλη στιγμή.» (Χριστίνα)

Η Χριστίνα συνοψίζει στη συνέχεια τη θέση και τον ρόλο της γυναίκας στη βουλγαρική οικογένεια. Τα ίδια ευρήματα προέκυψαν και από τις άλλες έγγαμες μετανάστριες και από αυτές σε χηρεία:

«Οι οικογενειακές μου υποχρεώσεις ως σύζυγος, μητέρα και νοικοκυρά; Μία μητέρα και σύζυγος προσέχει τα παιδιά, μαγειρεύει, καθαρίζει το σπίτι... απολύτως όλα όσα περιλαμβάνει μία οικογένεια και ένα νοικοκυριό. Όταν αρρώστησε η πεθερά μου πρόσεχα και αυτήν. Τα σαββατοκύριακα έτρεχα στους γονείς μου. Καθημερινά όλα αυτά. Ποιός να βοηθάει μέχρι να μεγαλώσουν τα παιδιά; Ο άνδρας μου ήταν πάντα στη δουλειά ή με φίλους. Στο σπίτι μόνο αν κάτι χαλούσε έπρεπε να γίνει κανγάς για να το φτιάξει. Τα σκουπίδια εγώ τα πέταγα, εγώ ψώνιζα. Ε, τα λεφτά τα άφηνε σπίτι και τα λεφτά ήταν κοινή υπόθεση. Αν είχε ελεύθερο χρόνο ερχόταν και στις αγροτικές δουλειές.» (Χριστίνα)

Οι μετανάστριες που ήταν άγαμες, διαζευγμένες και μεγάλωναν μόνες τους τα παιδιά περιέγραψαν την κατάσταση τους ως εξαιρετικά δύσκολη, καθώς είχαν αναλάβει αποκλειστικά όλες τις υποχρεώσεις του νοικοκυριού και τη φροντίδα των παιδιών:

«Τα δύο μου παιδιά τα μεγάλωσα μόνη μου. Ο άνδρας μου ήταν αλκοολικός. Τον χώρισα γιατί με χτυπούσε πολύ. Χτύπαγε και τη πεθερά μου. Από τότε μέχρι σήμερα όλο μόνη μου είμαι». (Μίλκα)

«Εγώ δούλευα από το πρωί έως το βράδυ. Ταυτόχρονα σπούδαζα και δούλευα. Ήταν λίγο δύσκολο.» (Τοντόρκα)

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Μορφωτικό επίπεδο

Το μορφωτικό επίπεδο των Βουλγάρων μεταναστριών είναι σχετικά υψηλό. Όλες είχαν τελειώσει τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και μάλιστα οι περισσότερες σε ειδικό λύκειο (τεχνικό ή καλλιτεχνικό), ενώ πέντε είχαν συνεχίσει τις σπουδές τους σε κρατικά ΑΕΙ/ΤΕΙ ή είχαν παρακολουθήσει κατάρτιση σε ιδιωτικές σχολές για να αλλάξουν επάγγελμα. Αυτό σχετίζεται με την υποχρεωτική δευτεροβάθμια εκπαίδευση τότε στη χώρα και έχει επισημανθεί και σε άλλες έρευνες με μετανάστριες πρώτης γενιάς από την ανατολική Ευρώπη (Anderson & Phizacklea, 1997, Κασιμάτη & Μουσούρου, 2007. Ξυπολυτάς, 2013, Ψημμένος & Σκαμνάκης, 2008).

Εργασιακή εμπειρία στη Βουλγαρία

Η επαγγελματική σταδιοδρομία των μεταναστριών δε σχετίζεται άμεσα με την εκπαίδευση που έχει προηγηθεί, τουλάχιστον σε ένα αρχικό στάδιο. Μόνο δύο μετανάστριες, οι οποίες είχαν λάβει ανώτατη εκπαίδευση, ακολούθησαν επαγγελματικά το αντικείμενο σπουδών τους, η μία ως νοσοκόμα και η άλλη ως δασκάλα φυσικής αγωγής. Οι υπόλοιπες δούλευαν ως πωλήτριες σε κρατικά καταστήματα ή σε διάφορες μονάδες παραγωγής ή ελέγχου.

Επίσης, μέχρι να πέσει το κομμουνιστικό καθεστώς το 1989, οι περισσότερες είχαν σταθερή μακροχρόνια εργασία. Κάποιες είχαν ανοδική πορεία όταν αποφάσισαν μετά από κάποια χρόνια να παρακολουθήσουν προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης ή να φοιτήσουν σε ανώτερη σχολή. Παρόλα αυτά, εν μέρει μπορεί να θεωρηθεί ότι το επάγγελμά τους σχετιζόταν με τις σπουδές τους, καθώς η δευτεροβάθμια εκπαίδευση αποτελούταν από τεχνική εξειδίκευση (ντιζάιν, οικονομικά, χειρισμός μηχανημάτων) όποτε και οι γυναίκες αυτές τοποθετήθηκαν στη συνέχεια σε βιομηχανικές μονάδες μέσα από τον κρατικό σχεδιασμό ή στις υπηρεσίες (π.χ. πωλήτριες). Οι περισσότερες θεωρούσαν ικανοποιητική την εργασιακή τους πορεία παρά τα μακρά ωράρια, ειδικά αυτές που είχαν μία σχετικά υψηλή θέση στην ιεραρχία, όπως υπεύθυνες μονάδων ή ελέγχου. Επίσης, οι περισσότερες μετανάστριες προσπαθούσαν να έχουν ανοδική κινητικότητα στο ίδιο επάγγελμα ή σε διαφορετικό αντικείμενο:

«Στο κατάστημα ήμουν βοηθός διευθυντή. Υπήρχε πολλή δουλειά· ακόμη και στις γιορτές δουλεύαμε στον κομμουνισμό... αλλά ακόμη και σήμερα αναζητώ εκείνον τον καιρό. Δουλεύαμε από το πρωί ως το βράδυ στο κατάστημα, πηγαίναμε σε άλλες πόλεις, φορτώναμε τα φορτηγά από τα εργοστάσια και μοιράζαμε μετά τα εμπορεύματα σε καταστήματα. Αλλά ήταν στιγμές που ήμασταν ευχαριστημένες. Μου άρεσε η δουλειά με τους πελάτες. Ήμασταν γυναίκες οι περισσότερες, οι προϊστάμενοι ήταν άνδρες.» (Ιλίνα)

Οι γυναίκες που δούλευαν ως εργάτριες ή πωλήτριες ανέφεραν προβλήματα με τις συνθήκες εργασίας, όπως συνεχιζόμενες βάρδιες, νυχτερινή εργασία, ρουτίνα, κούραση, κλπ. Αυτός ήταν και ο λόγος να αναζητήσουν σε δεύτερη φάση άλλες ευκαιρίες για κατάρτιση ή ακόμη και για ανώτατες σπουδές που ολοκλήρωσαν ενώ παράλληλα εργάζονταν (νυχτερινές σχολές, σπουδές από απόσταση, κλπ.).

Συμπερασματικά, φαίνεται να διακρίνονται δύο βασικές κατηγορίες. Οι μισές μετανάστριες θεωρούσαν ότι η εργασία τους (η αρχική, ή αυτή μετά από κατάρτιση/εκπαίδευση) σχετιζόταν με υψηλό κύρος, όπως στα επαγγέλματα της νοσοκόμας, της καθηγήτριας, της σχεδιάστριας, της προϊστάμενης ή της επόπτριας, ενώ οι υπόλοιπες που εργάζονταν σε εργοστάσια, σε αγροτικές εργασίες ή σε υπηρεσίες δεν εξέφρασαν εργασιακή περηφάνια. Και οι δύο κατηγορίες συμφώνησαν ότι η μόνιμη εργασία και οι σχετικά καλές απολαβές ήταν σημαντικοί παράγοντες.

Η εργασιακή εμπειρία ήταν εντελώς διαφορετική μετά την αλλαγή του συστήματος, καθώς έκλεισαν οι κρατικές βιομηχανικές και οι άλλες μονάδες στις οποίες εργάζονταν. Συνεπώς, πολλές έμειναν για πρώτη φορά άνεργες ή απασχολούνταν περιστασιακά, κάτι το οποίο συνέβαινε και με τον ανδρικό πληθυσμό:

« [...] αλλά δεν πληρωθήκαμε όσο μας υποσχέθηκαν... ενώ εμείς δουλεύαμε 12 ώρες καθημερινά. Είδα ότι δεν αναγνωρίστηκε η δουλειά μου και έφυγα. Μετά στο ταμείο ανεργίας, σε εργασία σε ελληνική ραπτική εταιρεία... Στην αρχή όλα καλά όπως παντού, αλλά στη συνέχεια πάλι.... Έφυγα, μετά πήγα σε άλλη δουλειά... Τα λεφτά ήταν λίγα, δεν έφταναν για μένα και την κόρη μου.» (Μαργαρίτα)

Η «ρήξη στη βιογραφία» (Ξυπολυτάς, 2013:183) –αυτή τη φορά σε επαγγελματικό επίπεδο– που αναλύθηκε σε σχέση με τις οικογενειακές σχέσεις προηγουμένως αναφέρθηκε από όλες τις συνεντευξιζόμενες: «Όταν δεν φτάνουν τα λεφτά πάντα υπάρχουν προβλήματα... ας πούμε θέλει κάτι το παιδί και να μην έχεις δυνατότητα ή για το σπίτι να χρειάζεται κάτι και να μην έχεις...» (Ιλίνα).

Με τις οικογένειες ή μόνες οι μετανάστριες έψαχναν για νέες λύσεις πριν τελικά αποφασίσουν να ξεκινήσουν για την Ελλάδα. Κάποιες μετανάστευσαν πρώτα εσωτερικά, από το χωριό στην πόλη ή στην πρωτεύουσα ή άρχισαν να διαμένουν με τους γονείς:

«Στην Ελλάδα ήρθα μετά την κρίση, όταν ήρθε η δημοκρατία.... το '98 γιατί ήταν δύσκολα, δεν μας έφταναν τα χρήματα, εγώ δούλευα πωλήτρια πολλές ώρες, ο άνδρας μου δεν είχε σταθερή δουλειά. Όταν ο γιος μου τελείωσε το σχολείο και πήγε στρατό αναγκάστηκα και ήρθα στην Ελλάδα. Είχα ακούσει ότι είχαν έρθει άλλες γυναίκες έτσι οικογενειακώς το αποφασίσαμε να φύγω εγώ και να προσπαθήσω.» (Ιλίνα)

Μία άλλη λύση ήταν να καλλιεργούν αγροτεμάχια τα οποία είτε νοίκιαζαν κοντά στις πόλεις είτε επισκέπτονταν τα σαββατοκύριακα για να πουλήσουν στη συνέχεια την παραγωγή ή για προσωπική χρήση:

«Είχαμε σταθερή δουλειά. Όταν έκλεισε το εργοστάσιο δούλεψα ως πωλήτρια σε ιδιωτικό κατάστημα με παπούτσια. Παράλληλα όλα αυτά τα χρόνια όλα τα σαββατοκύριακα πήγαινα και δούλευα στο χωριό, στα χωράφια μας ή στο εξοχικό που είχαμε λαχανόκηπο. Είχαμε συμβόλαιο με το κράτος τότε και πουλάγαμε, και για μας.» (Χριστίνα)

Οι μαρτυρίες των μεταναστριών περιγράφουν την κατάσταση που επικρατούσε στη Βουλγαρία. Η χώρα μαστιζόταν από την υψηλή ανεργία, τους χαμηλούς μισθούς και τις αυξανόμενες οικονομικές ανάγκες για την διατροφή της οικογένειας και την εκπαίδευση των παιδιών. Επίσης, υπήρχε έλλειψη βασικών αγαθών. Αυτοί ήταν και οι λόγοι που οδήγησαν τις συμμετέχουσες στη μετανάστευση:

«Η κρίση στη Βουλγαρία, οι ανάγκες της οικογένειας, χωρίς χρήματα... Οι άλλες γυναίκες σαν εμένα ανησυχούσαν και βρίσκανε εξόδους.» (Χριστίνα)

Σε όλες οι περιπτώσεις, οι μετανάστριες είχαν ενεργητικό ρόλο στη διοργάνωση του ταξιδιού. Ωστόσο, συζήτησαν το θέμα με την οικογένεια που έμεινε πίσω:

«Την απόφαση την πήρα μαζί με τους γονείς μου. Ήθελα αρχικά να πάω στην Αμερική, αλλά ο πατέρας μου μου είπε ότι έχω μικρά παιδιά και ότι δεν μπορούσαν να αναλάβουν εκείνοι (οι γονείς μου). Φοβόντουσαν. Τότε όποιος πήγαινε στην Αμερική δεν γύριζε.» (Τοντόρκα, διαζευγμένη, με δύο παιδιά)

«Το συζητήσαμε οικογενειακά και η μόνη επιλογή ήταν να πάω στο εξωτερικό.» (Λυδία)

Τέλος, με μία μόνο εξαίρεση, όλες οι Βουλγάρες είχαν είδη απασχοληθεί το τελευταίο διάστημα πριν έρθουν στην Ελλάδα σε εργασίες χαμηλού κύρους με αποτέλεσμα αυτές με υψηλό μορφωτικό και επαγγελματικό στάτους (καθηγήτριες, οικονομολόγοι, ντιζάινερ, κτλ.) να μετακινηθούν χαμηλότερα κοινωνικά σε θέσεις εργασίας ως πωλήτριες, καμαριέρες ή εργάτριες, ενώ οι πρώην εργαζόμενες στα εργοστάσια είχαν είδη εργαστεί ως οικιακές εργάτριες. Το τελευταίο επάγγελμα εμφανίστηκε στη βουλγαρική αγορά εργασίας μετά την αλλαγή του συστήματος καθώς μειώθηκαν δραστικά οι κοινωνικές παροχές φροντίδας από τη μία, και από τη άλλη άρχισε και στη Βουλγαρία να αποκτά την αξία κοινωνικού κύρους για την επερχόμενη τάξη των νεόπλουτων:

«Στη Βουλγαρία ήταν δύσκολη η κατάσταση. Δούλευα ως πωλήτρια, ως καθαρίστρια σε πολυκατοικίες και σε άλλες δουλειές σαββατοκύριακο και πάλι δεν έφταναν τα χρήματα. Άφησα τα παιδιά και ήρθα στην Ελλάδα. [...] Μέχρι το 2007 ήμουν χωρίς χαρτιά μέχρι που μπήκαμε στην Ευρώπη.» (Λίνα)

Συνεπώς, η απώλεια εργασιακού και κοινωνικού κύρους έχει ήδη ξεκινήσει στην χώρα αποστολής και δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι η βιωμένη εμπειρία στην θέση αυτή στην Ελλάδα είναι αποτέλεσμα της θέσης υψηλού κύρους που κατείχαν εκεί (Ξυπολυτάς, 2013: 190).

Δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά στην Ελλάδα

Δημογραφικά χαρακτηριστικά

Ηλικία και έτη παραμονής στην Ελλάδα

Στην παρούσα έρευνα μόνο μία μετανάστρια ήταν κάτω των σαράντα ετών (36 ετών). Οι υπόλοιπες βρίσκονταν στην ηλικιακή ομάδα μεταξύ 54-66 ετών με συγκρότηση προς την επάνω

κλίμακα, ενώ μία ήταν 80 ετών. Οι περισσότερες οικιακές εργάτριες από τη Βουλγαρία διανύουν την τρίτη ηλικία κατά την διεξαγωγή της έρευνας και συνεχίζουν να εργάζονται¹⁷.

Οι περισσότερες μετανάστριες ήρθαν στην Ελλάδα σε παραγωγική ηλικία (μεταξύ 24-45 ετών) και είδη είχαν ήδη διαμορφώσει την επαγγελματική και την οικογενειακή τους κατάσταση στη χώρα προέλευσης. Αντίστοιχα, τα χρόνια παραμονής τους στην Ελλάδα κυμαίνονται μεταξύ 12 και 26. Οι περισσότερες μετανάστριες είναι στη χώρα περίπου 20 χρόνια. Αυτό σημαίνει ότι το μεγαλύτερο μέρος του οικογενειακού και του επαγγελματικού τους βίου το έχουν περάσει ως μετανάστριες και οικιακές εργάτριες.

Ασχέτως ηλικίας, όλες αναφέρθηκαν στις δυσκολίες που αντιμετώπισαν να βρουν εργασία στη Βουλγαρία, κυρίως να βρουν ένα είδος εργασίας που να καλύπτει τα έξοδα διαβίωσης αυτών και των οικογενειών τους. Ιδιαίτερα δύσκολη, ωστόσο, ήταν η κατάσταση για τις γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας. Σε μία περίπτωση, η Χριστίνα, σε ηλικία κοντά στη σύνταξη, έψαχνε για μήνες. Η συνεισφορά της ήταν πολύ σημαντική στην οικογένεια λόγω σοβαρής αναπηρίας και ανάγκης ιατρικής περίθαλψης του γιου της. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Χριστίνα, δεν μπορούσε να βρει σταθερή εργασία: «Έτσι αποφάσισα να έρθω. Ήμουν σε ηλικία που δεν είσαι ούτε για σύνταξη, ούτε σε παίρνουν σε δουλειά» (Χριστίνα, τότε 50 χρονών). Στη δεύτερη περίπτωση, η Λυδία είχε είδη βγει σε σύνταξη, αλλά η οικογένεια της δεν μπορούσε να ανταποκριθεί οικονομικά, παρότι δούλευε ο σύζυγος:

«Δούλεψα μέχρι να πάρω σύνταξη, ως προϊστάμενη νοσοκόμα σε νευροχειρουργική κλινική στο μεγαλύτερο νοσοκομείο της Φιλιππούπολης. Νόμιζα όταν πάρω σύνταξη θα κάτσω σπίτι, αφού δούλευε ακόμη ο άνδρας μου, αλλά είχαμε πολλές ανάγκες... Ο γιος μου ήταν φοιτητής και έπρεπε να βοηθάω στην οικογένεια...»

Οικογενειακή κατάσταση

Οι περισσότερες μετανάστριες ήταν διαζευγμένες ή ανύπαντρες όταν μετανάστευσαν στην Ελλάδα. Επίσης, από τις τέσσερις που δήλωσαν έγγαμες, μία ανέφερε σοβαρά προβλήματα στη συζυγική σχέση, οπότε πέρα από τα οικονομικά κίνητρα, η απόφαση για τη μετανάστευση ερμηνεύθηκε από την ίδια και ως μία κατάσταση διάστασης. Πάντως, σε όλες τις περιπτώσεις η οικογενειακή κατάσταση ήταν είδη διαμορφωμένη πριν τη μετανάστευση. Οι μόνες αλλαγές που προέκυψαν δεν σχετίζονται με την οικογένεια που είχε μείνει πίσω στη Βουλγαρία, όπως η

¹⁷ Αυτό το φαινόμενο παρατηρείται και σε άλλες εθνικές ομάδες, όπως για παράδειγμα στις Ουκρανές οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα (Ψημμένος & Σκαμνάκης, 2008, Νικόλοβα & Μαρούφοφ, 2010, Ξυπολυτάς, 2013).

χρηρεία που προέκυψε αργότερα (δύο περιπτώσεις) ή οι νέοι γάμοι (δύο περιπτώσεις: μία ανύπαντρη μητέρα και μία διαζευγμένη). Με μία εξαίρεση (η μόνη άγαμη στο δείγμα) που δεν έχει συνάψει ποτέ της γάμο ή σχέση, οι υπόλοιπες μετανάστριες είχαν οικογενειακές υποχρεώσεις, είτε αυτό αφορά τη δική τους οικογένεια ή/και την οικογένεια με την ευρύτερη έννοια (γονείς, αδέρφια). Η απόφαση για τη μετανάστευση, συνεπώς, πάρθηκε στα πλαίσια της οικογενειακής υποστήριξης με τον σύζυγο ή με τους γονείς/συγγενείς¹⁸.

Από την άλλη, φαίνεται ότι η οικονομική κρίση και η αστάθεια εκείνης της περιόδου στη Βουλγαρία άρχισε να δημιουργεί κάποιες εντάσεις στις οικογένειες. Η μετανάστευση των οικιακών εργατριών από τη Βουλγαρία ήταν καθαρά αυτόνομη και σχεδόν ποτέ δε σχετιζόταν με τη μετανάστευση των ανδρών, καθώς οι γυναίκες συνήθως έφευγαν πρώτες και στη συνέχεια ακολουθούσε, εφόσον είναι εφικτό, και η υπόλοιπη οικογένεια. Όλες οι μετανάστριες, με εξαίρεση μία που είχε ελληνική καταγωγή και νόμιμα έγγραφα, αρχικά εισήλθαν στην Ελλάδα μη νόμιμα ή με μικρής διάρκειας βίζα. Ο ερχομός των μελών της οικογένειας (σύζυγος ή/και παιδιά) γίνονταν, ωστόσο, πάντα με νόμιμο τρόπο. Η Κρασιμίρα που κατάφερε να φέρει την οικογένειά της μετά τη δική της νομιμοποίηση εξασφάλισε «τα χαρτιά με πολύ δυσκολία και τρέξιμο»:

«Μόνη μου ήρθα. Τα παιδιά μου έπρεπε να μείνουν ακόμη έξι χρόνια για να τελειώσουν το λύκειο. Μετά τους πήρα και τους τρεις (με τον σύζυγο) εδώ με χαρτιά, όλοι μας ήμασταν νόμιμοι [...] είμαι από τους πρώτους νόμιμους (μετανάστες), από το 1998, η οικογένειά μου ήρθε το 2001, βρήκαν δουλειά, τα παιδιά μου έμαθαν ελληνικά στο πανεπιστήμιο.» (Κρασιμίρα, 55 χρονών)

Συμπερασματικά, φαίνεται ότι οι Βουλγάρες μετανάστριες έχουν ενεργό ρόλο στα πλαίσια των οικογενειακών στρατηγικών αντιμετώπισης των οικονομικών δυσχερειών ακόμη και όταν είναι έγγαμες. Εκείνη την περίοδο στη Βουλγαρία δε συνηθιζόταν οι γυναίκες να μην εργάζονται και να μην συνεισφέρουν στον οικογενειακό προϋπολογισμό. Αφού νομιμοποιήσουν την παραμονή τους στην Ελλάδα, μεταφέρουν εκεί και την οικογένειά τους.

Κάποιες μετανάστριες βίωσαν μία «ρήξη» στην οικογενειακή τους βιογραφία πριν έρθουν στην Ελλάδα. Οι γυναίκες αυτές είχαν αναλάβει μονομερώς τον γονεϊκό ρόλο και την ανατροφή παιδιών μετά από ένα διαζύγιο, χωρισμό ή χηρεία:

«Έτσι μίλησα με τους γονείς μου για να κρατήσουν την κόρη μου και ήρθα στην Ελλάδα. Ανησυχούσαν για μένα μην πάθω τίποτα, ότι η κόρη μου είναι μόνο 5 χρονών [κλαίει], ότι είμαι υπεύθυνη για το παιδί. Αλλά δεν μας φτάνανε τα χρήματα παρότι μέναμε με τους γονείς μου στο σπίτι. Ο πατέρας της μας άφησε όσο ήμουν ακόμη έγκυος... δεν τη ζήτησε. Μετά

¹⁸ «Το ένα παιδί ήταν 20 χρονών, φοιτήτρια και το μικρό 12. Τα άφησα στην αδελφή μου.» (Λίνα, διαζευγμένη).

άρχισα εγώ δικαστήρια για εξέταση DNA, δικαιωθήκαμε, αλλά περάσαμε μία κόλαση για να
της δίνει 15 ευρώ το μήνα. Ποτέ δεν έδωσε τίποτα άλλο, ούτε δώρα, ούτε την έβλεπε ποτέ.»
(Μαργαρίτα)

Από τις συνεντεύξεις προκύπτει ότι η μετανάστευση των εργατριών σε οικιακές εργασίας από τη Βουλγαρία ήταν μία συνειδητή, προσχεδιασμένη επιλογή για να στηρίζουν τα μέλη της οικογένειας που έμειναν πίσω. Ένα άλλο στοιχείο της έμφυλης αυτής μετανάστευσης είναι ότι αρχικά σχεδιάστηκε ως μία βραχυπρόθεσμη λύση και τελικά έγινε μόνιμη. Ο σχεδιασμός να μεταναστεύσουν σχετίζεται σχεδόν αποκλειστικά με το επάγγελμα της εσωτερικής οικιακής εργάτριας γιατί ο μισθός που λαμβάνουν οι εσωτερικές οικιακές εργάτριες είναι «καθαρός», επιτρέπει τη γρήγορη αποπληρωμή των εξόδων μετακίνησης και τους δίνει τη δυνατότητα να στέλνουν άμεσα εμβάσματα στις οικογένειές τους. Οι δύο αυτές παρατηρήσεις σχετικά με την μακροχρόνια τελικά παραμονή στην Ελλάδα και στο συγκεκριμένο επάγγελμα θα αναλυθούν στη συνέχεια.

Η μετανάστευση στην Ελλάδα

Τα κίνητρα για τη μετανάστευση προς την Ελλάδα δημιουργήθηκαν ακούγοντας φήμες, καθώς και την εμπειρία συγγενικών προσώπων ή του φιλικού κύκλου. Η Κρασιμίρα πέρασε μεγάλο διάστημα μέχρι να προετοιμαστεί:

«Τυχαία έμαθα από ανθρώπους, καθώς δούλευα στο κατάστημα και είχα επαφές με κόσμο ότι πολλές γυναίκες φεύγουν για την Ελλάδα για να δουλέψουν ως οικιακοί βοηθοί. Έτσι άρχισα να αγοράζω εφημερίδες ψάχνοντας για βίζα. Ήταν πολύ δύσκολο.» (Κρασιμίρα)

Για την Ιλίνα, όμως η μετανάστευση ήταν η μόνη της διέξοδος και έπρεπε να φύγει όσο πιο σύντομα μπορούσε:

«Στα 36 χώρισα επειδή ο άνδρας μου δεν ήταν σωστός μαζί μου και τα παιδιά. Αποφάσισα να τον αφήσω και μόνη μου μεγάλωσα τα παιδιά. Δεν βοήθησε καθόλου οικονομικά μόνο έπαιρνε τηλέφωνο τα παιδιά. Ακόμη τα δικά του δικαστικά έξοδα του διαζυγίου πλήρωσα εγώ. Αλκοολικός. Επειδή έγινα αρχηγός της οικογένειας αποφάσισα να έρθω στην Ελλάδα μετά το διαζύγιο για να μας αγοράσω σπίτι γιατί μέيناμε σε νοίκι στα 36 μου χρόνια.»
(Ιλίνα)

Η μετακίνηση και η εύρεση της εργασίας γίνεται μέσα από άτυπα δίκτυα (Μάρκοβα) με τη βοήθεια των φίλων ή γνωστών, από επίσημα ή μη τουριστικά γραφεία στη Βουλγαρία και γραφεία ευρέσεως εργασίας στην Ελλάδα, καθώς και σε συνδυασμό των όλων των παραπάνω.

Αναλόγως πως καταφέρνουν να αποκτήσουν την τουριστική βίζα¹⁹ οι μετανάστριες εισέρχονται στη χώρα άμεσα ή μέσω Ιταλίας χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες:

«Με βίζα ήρθα, στη Σόφια πήγαμε. Δεν ήταν εύκολα τότε να πάρεις [...] 3-4 φορές πήγαμε εκεί και μέσω εταιρείας. Αλλά το ταξίδι στην Ελλάδα ήταν εύκολο, με αυτοκίνητο, ένας Έλληνας ήρθε να μας πάρει τις γυναίκες... Μπίζνες ήταν. Στην Αθήνα μέναμε στο σπίτι του. Ήταν κάτι σαν γραφείο εργασίας. Του βοήθαγε μία Βουλγάρα. Και βέβαια πληρώναμε για τη διαμονή. Και μετά μας παρακράτησε χρήματα από την δουλειά που μας βρήκε.» (Ιλίνα)

«Φύγαμε με μία φίλη μου μέσω Ιταλίας ως τουρίστες με αυτοκίνητο μέχρι Μιλάνο. Απο εκεί με αεροπλάνο μέχρι την Αθήνα. Πληρώσαμε 800 ευρώ να μας περάσει. Ήμασταν 4 γυναίκες.» (Μαργαρίτα)

Αυτό που παρατηρείται ότι σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις η απασχόληση στην εσωτερική οικιακή εργασία ήταν ήδη προκαθορισμένη ως αρχικός στόχος μετανάστευσης, καθώς γνωρίζουν τη ζήτηση που υπάρχει στον τομέα. Σε κάποιες περιπτώσεις, οι μετανάστριες αρχικά έρχονταν για σύντομα διαστήματα μέχρι να βρουν σταθερή εργασία:

«Πηγαينوερχόμουν αρχικά στη Θεσσαλονίκη – ήταν πιο κοντά στη Βουλγαρία και πήγαινα με βίζα που μου έβγαζαν γνωστοί (Έλληνες).» (Ιλίνα)

Η εισαγωγή στο επάγγελμα γίνεται σχεδόν άμεσα, καθώς οι μετανάστριες ήδη έχουν συνεννοηθεί με γνωστούς ή με σχετικά γραφεία. Η άτυπη παραμονή στη χώρα δεν προσφέρει και πολλές επιλογές. Η άλλη λύση όσο αφορά τη γυναικεία εργασία είναι στον τουρισμό και στις επιχειρήσεις εστίασης²⁰. Σε δύο από τις περιπτώσεις οι μετανάστριες ξεκίνησαν αρχικά να δουλεύουν σε ταβέρνες καθώς δεν υπήρχε κατάλληλη προσφορά στο γραφείο εργασίας και στη συνέχεια μεταφέρθηκαν σε νοικοκυριά.

Οι βασικοί λόγοι για την επιθυμία να εργαστούν ως οικιακές εργάτριες αποτελείται από δύο λόγους. Η εργασία ως εσώκλειστες τους δίνει τη δυνατότητα να μην έχουν πρόσθετα έξοδα διαμονής και διατροφής οπότε μπορούν άμεσα να αποπληρώσουν χρέη και να βοηθήσουν τις οικογένειες πίσω. Ο δεύτερος λόγος είναι η μη νόμιμη παραμονή που έχουν στη χώρα. Συνεπώς η οικία του εργοδότη αποτελεί και ένα «άσυλο» απέναντι στους αστυνομικούς ελέγχους. Όπως αναφέρει η Κρασιμίρα: «στην αρχή όλοι εδώ ήμασταν παράνομοι. Φοβόμουν πολύ την

¹⁹ Οι Βούλγαροι πολίτες μέχρι το 2004 δεν είχαν δικαίωμα ελεύθερης κυκλοφορίας στην ΕΕ. Εισέρχονταν στη χώρα μαζί με τα άτομα που τους περίμεναν και τα οποία είχαν προπληρώσει για την εργασία αυτή. Πολύ συχνά γυναίκες είναι αυτές που έχουν πρωταρχικό ρόλο στην οργάνωση της άτυπης μεταφοράς των εργαζομένων στην Ελλάδα και στα ελληνικά νοικοκυριά.

²⁰ Η ζήτηση στις υπηρεσίες της βιομηχανίας του σεξ δεν αποτελεί αντικείμενο στη παρούσα έρευνα (Campani, 2000, Ψημμένος, 2008)

αστυνομία γιατί μας μάζευαν σε μπλε λεωφορεία. Ομολογώ ότι ακόμη και σήμερα μόλις δω αστυνομικούς φοβάμαι – μου έχει μείνει από τότε»

Επιπρόσθετα οι εργοδότες/-τριες αναλαμβάνουν τη διαμεσολάβηση σε διάφορες δημόσιες υπηρεσίες και κοινωνικούς φορείς καθώς οι ίδιες στερούνται αρχικά κάθε νομιμότητα και πρόσβαση. Αυτή είναι η εμπειρία της Κρασιμίρας με 15 χρόνια στο επάγγελμα:

«Όταν η οικογένειά μου δεν ήταν εδώ στην αρχή δούλεψα πέντε χρόνια σε ένα σπίτι χωρίς ρεπό. Εγώ το ζήτησα αυτό. Οι άνθρωποι δεν συμφωνούσαν αρχικά, ήταν πολύ πολιτισμένοι και ευγενικοί. Αυτοί βοήθησαν να έρθει η οικογένειά μου. Εμένα επίσης πολύ. Αυτοί έτρεχαν για τα χαρτιά μου. Εγώ δεν ήξερα που είναι οι υπηρεσίες που πρέπει να πάω. Είχαν και δικηγόρο.»

I. Η οικία ως χώρος εργασίας και φυλετικοποιημένων προσωπικών σχέσεων:

Η κατασκευή της έμφυλης ταξικής ταυτότητας της οικιακής εργάτριας.

Η μετανάστρια, από τη στιγμή που θα εισέλθει στην οικιακή εργασία στην Ελλάδα, τοποθετείται σε δύο πλαίσια, σε αυτό της ελληνικής οικογένειας και σε αυτό της οικιακής εργασίας. Και στα δύο πλαίσια, ο έμφυλος ρόλος της γυναίκας διαμορφώνεται μέσα από ισχυρές σχέσεις εξουσίας και από έμφυλα στερεότυπα (Χαντζαρούλα, 2012). Οι οικιακές εργάτριες «εισέρχονται» σε αυτόν τον χώρο ως «υποκατάστατο» της γυναικείας φιγούρας που συνδέεται με τη φροντίδα του σπιτιού.

Όσον αφορά την ταξική της θέση, η μετανάστρια εισέρχεται στην οικογένεια μέσα από το φύλο της και υπακούει στις επιταγές, στις αποφάσεις και στο πρόγραμμα των εργοδοτών. Στη συνέχεια περιγράφεται η είσοδος της μετανάστριας στην οικιακή εργασία και την εργοδοτική οικογένεια, το εργασιακό περιβάλλον, τα οικοκυρικά καθήκοντα που αυτή αναλαμβάνει και η «εκπαίδευσή» της για τη νέα θέση εργασίας και διαμονής.

Οι οικιακές εργάτριες δεν έχουν ένα συγκεκριμένο αντικείμενο εργασίας. Συχνά οι ρόλοι που εκτελούν στα πλαίσια της έμφυλης φροντίδας επικαλύπτονται. Το «αντικείμενο» εργασίας συνοπτικά περιγράφεται ως ετερογένεια των καθηκόντων που περιλαμβάνουν τη φροντίδα του νοικοκυριού (καθαρισμός, μαγείρεμα, σιδέρωμα, κλπ.) και των ατόμων (φροντίδα ηλικιωμένων ατόμων ή παιδιών). Στην πραγματικότητα, το αντικείμενο εργασίας περιλαμβάνει τη συνεχή κάλυψη όλων των αναγκών του νοικοκυριού και των εργοδοτών. Πολλές φορές, οι οικιακές εργάτριες εκτελούν και υπηρεσίες εκτός σπιτιού ως οδηγοί ή συνοδοί: «Το σπίτι δεν ήταν μικρό.

Ήταν ένα διώροφο με αυλή με λουλούδια που πρόσεχα. Πρόσεχα και το παιδί... Οδηγούσα και το αυτοκίνητο.» (Κρασιμίρα).

Σε πρώτη φάση οι Βουλγάρες μετανάστριες εισήχθησαν στην οικιακή εργασία ως εσώκλειστες και οι περισσότερες επέλεξαν έσεις που αφορούσαν τη φροντίδα των ηλικιωμένων ατόμων. Όταν ρωτήθηκε τι περιελάμβαναν τα καθήκοντα της, η Ιλίνα ανέφερε ότι «έκανα τα πάντα στο σπίτι, αφού δούλευε η μαμά. Μαγείρευα, έπαιρνα τα παιδιά από το σχολείο, καθάριζα, έπλενα, έκανα μπάνιο τα παιδιά...».

Από την άλλη, η Χριστίνα περιγράφει με λεπτομέρειες μία καθημερινότητα, στην οποία εκτελούνται εργασίες που η Μαργαρίτα συνοψίζει ως «όλες οι δουλειές». Οι «δουλειές» δεν σχετίζονται μόνο με τα οικοκυρικά καθήκοντα, αλλά περιλαμβάνουν και την προσωπική φροντίδα των ατόμων που λαμβάνουν τις υπηρεσίες:

«Οι υποχρεώσεις μας από το πρωί να τους σηκώσουμε, να αλλάξουμε σεντόνια, να πλένουμε, τους αλλάζουμε, να τους ταΐσουμε, αν περπατούν να τους πάμε βόλτες (τα άτομα που προσέχουν). Μετά αρχίζεις το μεσημεριανό: να ετοιμάσεις, αν χρειάζεται να ψωνίσεις για τις ανάγκες του σπιτιού. Το μεσημέρι πάλι ταΐζεις, αφήνεις (το άτομο) να κοιμηθεί, πλένεις ρούχα, κουρτίνες, καθαρίζεις, μαζεύεις, τινάζεις, πλένεις πιάτα. Αν το απόγευμα μένουν 1-2 ώρες για ξεκούραση, είναι καλά, αλλιώς πάλι έρχεται η ώρα που σε φωνάζουν. Αν είναι περίεργοι δεν σε αφήνουν να ξεκουραστείς. Αντέχεις την ημέρα, έρχεται το βράδυ: πάλι πλύσιμο, καθάρισμα, αλλαγή, κλπ. Το βράδυ μερικοί δεν κοιμούνται και δεν αφήναν και εσένα να έχεις ήσυχο νυχτερινό ύπνο.» (Χριστίνα)

Συχνά τα καθήκοντα των οικιακών εργατριών περιλαμβάνουν την παροχή φροντίδας σε σπίτια φίλων ή συγγενών των εργοδοτών: «Η κόρη (της ηλικιωμένης εργοδότριάς μου) ζούσε με τον άνδρα της και το παιδί στο διπλανό σπίτι. Τα απογεύματα μέχρι να γυρίσει από τη δουλειά το κοριτσάκι της ήταν μαζί μας. Μαγείρευα και για αυτή» (Ιλίνα). Πάντως, η εσωτερική εργασία ποτέ δεν περιλαμβάνει μόνο την ατομική φροντίδα ή αποκλειστικά τα οικοκυρικά καθήκοντα. Απαιτεί μεγάλη προσπάθεια και προσοχή, ειδικά όταν έχει να κάνει με παιδιά ή άρρωστους ανθρώπους. Ειδικά απαιτική και ψυχοφθόρα είναι η φροντίδα των ηλικιωμένων:

«Αφού είναι 80-90 χρονών, αν πάθει κάτι εγώ θα φταίω. Είχα περιπτώσεις που δεν έδιναν καθόλου σημασία στην γιαγιά. Είχαν από αυτές τις βαθιές πληγές και μας έβαζαν να τις καθαρίζουμε. Άσε που φοβάσαι, αλλά...» (Κρασιμίρα).

Η Κρασιμίρα έχει εργαστεί με πολύ βαριές περιπτώσεις. Χρειάστηκε να προσφέρει υπηρεσίες που καλύπτουν ακόμη και την ιατρική φροντίδα των ασθενών:

«Καμία φορά εμείς κάνουμε δουλειές και των νοσοκόμων, με βαριά περιστατικά: έχω καθαρίσει πληγές κάτι που δεν είναι η δουλειά μου. Γιατί; Για να εξοικονομήσουν αυτοί λεφτά. Δε φωνάζουν νοσοκόμα αφού μπορώ να το κάνω και εγώ. Κάνε μου τη χάρη; Μπορείς να το κάνεις αυτό; Ε, μπορώ δεν μπορώ, αρχίζω και ρωτάω πώς να το κάνω. Για να

έρθει ένας γιατρός θα πάρει 80-100 ευρώ αλλά εγώ η καθαρίστρια θα το κάνω χωρίς λεφτά. Αλλά δεν ήμουν χειρουργός να καθαρίσω την πληγή. Έτσι;» (Κρασιμίρα)

Η φροντίδα των ηλικιωμένων ατόμων μπορεί να είναι ακόμη επικίνδυνη για τις εργάτριες και να περιλαμβάνει φυσική ή ψυχολογική βία:

«Έπρεπε να σηκώνω τη γιαγιά, να την πηγαίνω βόλτα, όλα. Μία μέρα ακόμη και ξύλο έφαγα από τη γιαγιά. Δεν ήταν καλά, γι' αυτό άρχισε να με χτυπάει ξαφνικά στο πρόσωπο... γλίτωσα γιατί τραβήχτηκα και αυτή έπεσε κάτω. Άρχισα να κλαίω. Μετά έπρεπε να τη σηκώσω και να την πάω στο κρεβάτι. Ο παππούς την άφησε να με χτυπάει και δε βοήθησε να τη μεταφέρω.» (Τοντόρκα).

Εκτός από το αντικείμενο εργασίας, οι εργασιακές συνθήκες είναι εξίσου δύσκολες, καθώς δεν υπάρχουν νομοθετικές ρυθμίσεις που να αφορούν τα ωράρια, τους μισθούς και τις ημέρες ανάπαυσης:

«Σηκώνομαι στις πέντε η ώρα το πρωί και κοιμόμουν πάλι το πρωί στις δύο. Η γιαγιά έβλεπε τηλεόραση μέχρι τις δώδεκα. Έρχονταν οι φίλες της. Τους έφτιαχνα καφέ και καθόμουν μέχρι να φύγουν. Κάθε Κυριακή μαγείρευα για δεκαεφτά άτομα γιατί έρχονταν τα παιδιά και τα εγγόνια της. Μαγείρευα όλο το πρωί και μετά έπρεπε να μεταφέρω και σερβίρω τα πιάτα από τον πρώτο στον δεύτερο όροφο μέχρι το βράδυ. Μέχρι τη μεσάνυχτα δεν έτρωγα και δεν καθόμουν. Άντεξα δύο μήνες και έφυγα.» (Μίνα)

Η Μίνα στη Βουλγαρία ήταν μαγείρισσα σε μεγάλο εργοστάσιο και ετοίμαζε φαγητό για χιλιάδες άτομα, αλλά ανέφερε ότι τίποτα δεν μπορεί να συγκριθεί με την εργασία που έκανε στο συγκεκριμένο σπίτι. Διέκοψε την εργασία της γιατί νόμιζε ότι θα αρρωστήσει:

«Έχω σπουδάσει μαγειρική στη Βουλγαρία και δούλευα 24 χρόνια σε εργοστάσια και εστιατόρια ως μαγείρισσα. Στο εργοστάσιο δούλευαν 7.000 άτομα και έκανα μόνη μου το πρωινό για 2.000 άτομα. Έχω δουλέψει και στο μεγαλύτερο ξενοδοχείο στο Ρούσε.» (Μίνα).

Οι εργοδότες από τη πλευρά τους, πέρα ότι εκμεταλλεύονται το ισχύον καθεστώς, δεν πληρώνουν την ασφάλιση των εργατριών:

«Οι εσωτερικές δεν έχουμε ρεπό, δεν μας ασφαλίζουν. Δεν είναι νόμιμα αυτά αλλά σιωπούμε γιατί στη Βουλγαρία είναι ακόμη χειρότερα. Δεν μπορούμε να βγούμε. Αναγκασμένες είμαστε να έρθουμε εδώ να δουλέψουμε» (Κρασιμίρα)

Χρόνος και χώρος

Ο χώρος της οικιακής εργασίας είναι ιδιόμορφος, καθώς ο τόπος παροχής εργασίας είναι συχνά ο τόπος διαμονής, όπως ισχύει για τις εσώκλειστες οικιακές εργάτριες. Η χωρική κινητικότητα και τοποθέτηση του έμφυλου σώματος της μετανάστριας στη ξένη κατοικία επιτελείται σε ένα

συμβολικό και υλικό επίπεδο όπου οι στις διασυνδέσεις μεταξύ τόπου και ταυτότητας συμβαίνει η κοινωνικο-χωρική παραγωγή συνόρων (Silvey, 2006:66).

«Σε κάποια σπίτια είχα ξεχωριστό δωμάτιο, σε κάποια κοιμόμουν στο σαλόνι στον καναπέ όπου την ημέρα κάθονται. Καμία φορά τα πράγματα μου έμεναν στις βαλίτσες. Υπήρχαν ντουλάπες, αλλά ποτέ δεν μπορούσαν να είναι ελεύθερες γιατί δεν είχαν πού να βάλουν τα πράγματα τους. Μέχρι και έναν χρόνο σε βαλίτσα έμειναν τα ρούχα μου. Όσο και να είναι βρομίζουν, γιατί στο σπίτι μαγειρεύεις, καθαρίζεις και τα ρούχα σου είναι στο πάτωμα. Όλα γίνονται στο μπάνιο: εκεί πλένεις, αλλάζεις ρούχα, όλα εκεί γίνονται αφού δεν μπορείς να τα κάνεις αυτά έξω. Το σαλόνι την ημέρα χρησιμοποιείται. Όταν έχει επισκέπτες πάω στο δωμάτιο του παππού ή της γιαγιάς για να μην ενοχλώ.» (Κρασιμίρα)

Ο χώρος παροχής εργασίας στην περίπτωση των οικιακών εργατριών είναι ταυτόχρονα «κοινωνικός χώρος», αλλά και μία «συνοριακή ζώνη» (Phoenix, 2009). Οι αναπόφευκτα κοντινές σχέσεις με «άλλους» (Ελληνες) διαμορφώνουν διάφορες ανισότητες. Επίσης, συντελούν στη συνειδητοποίηση της ταξικής διαφοράς:

«Συνέχεια είσαι υπό παρακολούθηση: αν έχεις κάνει κάτι καλά, αν έχεις τελειώσει, αν είσαι ικανός. Ακόμη και αν ξέρεις τί να κάνεις, πρέπει να συμμορφώνεσαι με αυτούς που μένεις, να το κάνουν όπως αυτοί το θέλουν. Πρέπει να δεις πώς το κάνουν αυτοί, γιατί είσαι σε ξένο μέρος. Πρέπει να προσέχεις. Ειλικρινά δεν θυμάμαι να έχω δείξει αντίρρηση σε κάτι. Και να ήξερα να κάνω κάτι με καλύτερο τρόπο, δεν το έλεγα.» (Ιλίνα)

Η οικιακή εργάτρια, έχει πρόσβαση στους χώρους μόνο ως υπηρέτρια, ενώ σε συμβολικό επίπεδο περιορίζεται η ύπαρξή της ως υποκείμενο. Συνεπώς, ο χώρος ενσωματώνει έμφυλες και ταξικές κοινωνικές πρακτικές στις οποίες διαμορφώνονται κοινωνικές συμπεριφορές (Puwar, 2004).

«Με έβαλαν σε ένα δωμάτιο έξω από το σπίτι, στο υπόγειο, που ήταν γεμάτο με παλιά πράγματα. Για να φτάσω στο κρεβάτι πήδαγα από πάνω τους, δεν μπορείτε να φανταστείτε από τί περνούσα για να φτάσω στο κρεβάτι. Έπρεπε να μου φτιάξω μία γωνιά να κοιμηθώ. Ό,τι παλιό βάζει κανείς σε ένα υπόγειο υπήρχε εκεί.» (Μαργαρίτα)

Η παροχή τροφής και στέγης έχει ως πλεονέκτημα την εξοικονόμηση χρημάτων. Ωστόσο, με τον τρόπο αυτό ο εργοδότης ή η εργοδότρια έχει τον πλήρη έλεγχο του χρόνου της εργάτριας. Ο προσωπικός χώρος και χρόνος επίσης υπάγεται στην επίβλεψη των εργοδοτών και εξαρτάται από τη διάθεση και το πρόγραμμά τους («Η εσωτερική οικιακή εργασία είναι φυλακή. Δεν έχει ησυχία» (Τοντόρκα)). Δεν είναι τυχαίο ότι οι εσωτερικές οικιακές εργάτριες συχνά αναφέρονται στην παραμονή τους στον τόπο εργασίας ως «φυλακή» («Ένας φυλακισμένος έχει περισσότερα: δύο ώρες να προαυλίζεται. Εμείς δεν μπορούμε να έχουμε αυτές τις δύο ώρες την ημέρα.» (Χριστίνα)). Ακόμη και οι καλύτερες συνθήκες διαμονής θεωρούνται «χρυσό κλουβί»: «όταν δουλεύεις ‘μέσα’, είσαι συνεχώς σε ετοιμότητα. Όσο καλοί και αν είναι μαζί σου, νιώθεις πουλί σε χρυσό κλουβί» (Μαργαρίτα).

Η συνεχής, 24ωρη διάθεση του χρόνου των εσωτερικών οικιακών βοηθών αναφέρθηκε σε όλες τις μαρτυρίες ως βασική περιγραφή της θέσης εργασίας:

«Ως εσωτερική πρέπει να είσαι σε ετοιμότητα 24ωρο, οι υπηρέτριες είμαστε υποχρεωμένες ανά πάσα στιγμή να είμαστε εκεί, ειδικά στα άρρωστα άτομα, πρέπει να είσαι εκεί, είσαι υποχρεωμένη.» (Ιλίνα)

Ο τρόπος διαβίωσης και εργασίας σε ένα περιορισμένο και κλειστό χώρο συχνά παρομοιάζεται με αυτόν στα σωφρονιστικά ιδρύματα. Οι μετανάστριες αναφέρονται σε συναισθήματα και σκέψεις που παραπέμπουν σε καταστάσεις ιδρυματοποίησης²¹:

«Έτσι περνούν οι μέρες, με μεγάλη υπομονή. Πρέπει να έχεις μεγάλο κουράγιο. Φεύγεις σαν τρελαμένος στο τέλος (αναστενάζει βαριά). Όταν πάμε πίσω [στην πατρίδα] ακόμη κοιτάμε το ρολόι, δεν καταλαβαίνουμε ότι είμαστε αλλού. Μέχρι να καταλάβουμε, περνάει ο μήνας και πρέπει να γυρίσουμε [στην Ελλάδα]. Και πάλι από την αρχή...» (Χριστίνα)

Η ιδρυματοποίηση σχετίζεται με τη συνήθεια, τη ρουτίνα, την εξάρτηση και τη συμμόρφωση με το κλειστό περιβάλλον. Το «να φεύγεις σαν τρελαμένος» στην περίπτωση της Χριστίνας συσχετίζεται με τους διαφορετικούς ρυθμούς ζωής έξω από το περιβάλλον της εσωτερικής εργασίας. Ο τρόπος και οι λόγοι που οι οικιακές εργάτριες «συνηθίζουν» την οικιακή εργασία και παραμένουν για χρόνια σε αυτή αναλύεται στη συνέχεια.

Τεχνικές κατασκευής των υποκειμένων των οικιακών βοηθών

Για τη Phoenix (2009), η υποκειμενικοποίηση των καταπιεσμένων υποκειμένων πραγματοποιείται μέσω της βιωμένης εμπειρίας και των καθημερινών πρακτικών διακρίσεων. Οι εργοδότες/-τριες εφαρμόζουν διάφορες πρακτικές και τεχνικές ταξικής συμμόρφωσης και επιτήρησης των μεταναστριών. Η υποκειμενικοποίησή τους ως οικιακές εργάτριες γίνεται μέσω της υποταγής τους σε διάφορους κανόνες και περιορισμούς. Πέρα από τη εκτέλεση των οικιακών υπηρεσιών, οι μετανάστριες παρακολουθούνται, επιβλέπονται και ελέγχονται:

«Πάντα προσέχουμε: όταν τρώμε, όταν κάνουμε μπάνιο. Για αυτούς πάντα έβαζαν το καλύτερο φαγητό και σε μένα ό,τι έμενε. Η ζέστη εδώ είναι ανυπόφορη. Εγώ έχω συνηθίσει να κάνω μπάνιο πρωί και βράδυ, αλλά δεν με άφηναν. Έπρεπε μόνο το βράδυ και σε 10' να τελειώσω. Ο παππούς ερχόταν και μου χτυπούσε την πόρτα για να βγω αν καθυστερούσα μέσα. Δεν με άφηναν να βγαίνω. Μόνο την Κυριακή είχα ρεπό.» (Νέλλη).

²¹ Ο όρος ιδρυματοποίηση (prisonization) περιγράφει τη διαδικασία κατά την οποία τα έγκλειστα υποκείμενα διαμορφώνονται και μετασχηματίζονται ως αποτέλεσμα του ιδρυματικού περιβάλλοντος. Αναφέρεται στην ενσωμάτωση των κανόνων του ιδρύματος στη σκέψη, στο συναισθήματα και στη συμπεριφορά των υποκειμένων.

Η εσωτερίκευση των κανόνων στη διαμόρφωση της Νέλλης ως οικιακή εργάτρια βιώνεται ως κατερότητα (Phoenix, 2009) και πραγματοποιείται μέσα από τους ποικίλους περιορισμούς οι οποίοι της επιβλήθηκαν. Παρόμοιες εμπειρίες αφηγήθηκαν όλες οι μετανάστριες:

«Σε όλα τα σπίτια που δούλευα υπήρχαν κάποια βασικά, πως να τα ονομάσω, πράγματα: Γιατί έχεις μαγειρέψει, γιατί έχεις πλύνει; Γιατί αυτό, γιατί το άλλο; Γιατί δεν κάνεις οικονομία στο ρεύμα, στο νερό... Συνέχεια σου λένε να κάνεις οικονομία λόγω της οικονομικής κατάστασης στην Ελλάδα... Αλλά, κυρία, εγώ εάν δεν κάνω μπάνιο τουλάχιστον 2-3 φορές την εβδομάδα θα αρχίσω να βρωμάω, λέω από μέσα μου... Αφού συνέχεια εργάζεσαι, ιδρώνεις. Τουλάχιστον ένα ντους χρειάζεται να κάνεις.» (Κρασιμίρα)

Οι περιορισμοί αφορούν τη σωματική υγιεινή, τη διατροφή και την κινητικότητα των εργαζομένων. Η Ιλίνα, όχι μόνο υποβλήθηκε σε προορισμούς, αλλά προσπαθούσε να κρύψει την κάθε αντίστασή της:

«Ο παππούς ήταν σφιχτός, δεν έδινε πολύ φαγητό...ένα γιαούρτι στους τρεις μας ή ένα μήλο στους τρεις μας... Δεν είχα δυνατότητα να αγοράζω φαγητό, γιατί δεν έβγαينا μέσα στην εβδομάδα. Το Σάββατο μόνο μπορούσα, αλλά έτρωγα έξω, δεν έφερνα φαγητό σπίτι για να μην τους προσβάλλω ή να μην πουν ότι αγοράζω φαγητό και δεν είμαι ευχαριστημένη.» (Ιλίνα)

Οι περιορισμοί στο φαγητό συνδέονται από τις ίδιες όχι τόσο με την «οικονομία» των εργοδοτών, όσο με τις διακρίσεις και την μειονεκτική θέση που βιώνουν συλλογικά ως οι «άλλοι», οι ξένοι, οι διαφορετικοί από τους «Έλληνες»:

«Έχω ακούσει πολλά παράπονα (από άλλες οικιακές βοηθούς) και εγώ έχω... πώς να το πω... για το φαγητό. Καμία φορά γίνεται διάκριση στο φαγητό: η γιαγιά θα φάει αυτό, εσύ αυτό.» (Κρασιμίρα)

Σε μία άλλη οικία η ίδια είχε παρόμοιο πρόβλημα:

«Παρόλο ότι ήταν πλούσια, από μία μικρή κατσαρόλα τρώγαμε 6 άτομα (ο γαμπρός, η κόρη και μία άλλη οικογένεια ξένοι οικιακοί βοηθοί (κηπουρός και οικιακή βοηθός)... Μόνο μία κουτάλα όσο να σκεπάσεις το πιάτο. Το φαγητό ήταν εξαιρετικά λίγο. Με ρώταγε η άλλη οικιακή βοηθός: 'Πες, πόσο να μαςβάλω για να μείνει και για αυτούς', γιατί εμείς (το προσωπικό) τρώγαμε στις 13.00, ενώ οι Έλληνες αργότερα.» (Κρασιμίρα)

Ειδικά στις πρώτες τους εργασίες οι μετανάστριες είναι εξαιρετικά ευάλωτες: είτε οι εργοδότες δεν τις αφήνουν να βγαίνουν από τα σπίτια, είτε φοβούνται οι ίδιες να το κάνουν επειδή «δεν έχουν χαρτιά», ή επειδή στερούνται την οικονομική δυνατότητα:

«Στην αρχή πεινούσα κυριολεκτικά: δεν μου έδιναν φαγητό. Μία μέρα λιποθύμησα. Όταν μου τελείωσαν τα χρήματα τους ζήτησα με τα χέρια να φάω... Έμεινα εκεί μέχρι που παρουσιάστηκε πρόβλημα με τη μέση και τα πόδια μου από πολύ δουλειά χωρίς ρεπό (7 μήνες). Πρήστηκα, δεν μπορούσα να κοιμηθώ από τον πόνο. Δεν με πήγαν σε γιατρό και μου κράτησαν 250 ευρώ για τα έξοδα που είχαν κάνει στο γραφείο εργασίας.» (Μαργαρίτα, μη νόμιμη εκείνη την περίοδο)

Η Μαργαρίτα τελικά εκδιώχτηκε, καθώς η υποκειμενοποίησή της ως οικιακή εργάτρια δεν πραγματοποιήθηκε για τους εργοδότες αναλόγως με τις δικές τους κοινωνικές κατασκευές, που «δομούνται, σχηματίζονται, ορίζονται ή/και αναπαράγονται, σύμφωνα με τις προδιαγραφές αυτών των δομών» (Μπάτλερ 1990:26). Η περίπτωση της Μαργαρίτας αναδεικνύει και ένα άλλο στοιχείο της οικιακής εργασίας: τη σύνδεσή της με τη δουλεία. Αυτή η διασταύρωση είναι κρίσιμη για την κατανόηση των συνθηκών εργασίας και τη διαμόρφωση της ταυτότητας των εργαζομένων, καθώς συνδέεται με άλλα δύο στοιχεία της οικιακής εργασίας: πρώτον, με τον έμφυλο χαρακτήρα της και δεύτερον, με την ταξική της διάσταση.

II. Η συνάρθρωση των Έμφυλων, Ταξικών και Φυλετικοποιημένων ταυτοτήτων στην οικιακή εργασία

Οι διαφορετικές διαστάσεις των ταυτοτήτων και ο τρόπος που αυτές διαμορφώνονται έχει να κάνει με το πλαίσιο των νομικών, των πολιτικών και των πολιτισμικών αντιλήψεων και με άλλες κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν στις χώρες προορισμού (Lee & Piper, 2013). Στην ενότητα αυτή αναλύονται οι διαφοροποιήσεις στις ταυτότητες των συμμετεχουσών στην Ελλάδα ως γυναίκες, Βουλγάρες, μετανάστριες και οικιακές εργαζόμενες σε συνάρτηση με άλλες πιθανές διαστάσεις, και ειδικά εάν απέκτησαν πρόσθετες ταυτότητες που να επιδεινώνουν ή να βελτιώνουν την κοινωνική τους θέση στη χώρα αποστολής και προορισμού. Αναλύεται, επομένως, ο τρόπος με τον οποίο διασταυρώθηκαν οι ταυτότητές τους μέσα από την οικιακή εργασία και τη μετανάστευση (Lee & Piper, 2013).

Η φυλή και η εθνικότητα

Η φυλή και η εθνικότητα διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη νοηματοδότηση της οικιακής εργασίας ως εργασία χαμηλού κύρους. Αυτό συμβαίνει διότι η οικιακή εργασία ιστορικά συνδέθηκε αρχικά με τη δουλεία και στη συνέχεια με την άσκησή της από διάφορες εθνοτικές μειονότητες και από μετανάστες που προέρχονταν από φτωχές χώρες. Επιπλέον, δεδομένου ότι έχει ενσωματώσει τις συνιστώσες του γυναικείου έμφυλου ρόλου γίνεται ακόμη πιο υποβαθμισμένη (Browne & Misra, 2003:490). Η παρουσία διαφορετικών φυλετικών εθνοτήτων ή εθνικοτήτων παγκοσμίως στην οικιακή εργασία κατασκευάζει τους εργαζόμενους και τις εργαζόμενες ως «άλλους» και «άλλες» (ο.π.).

Στις αφηγήσεις τους οι μετανάστριες συνέχεια παρουσιάζονται μέσα από το συλλογικό «εμείς» όταν αναφέρονται στο επάγγελμά τους. Έτσι αναγνωρίζουν την υπαγωγή τους σε μία συλλογική

ταξική θέση ως υπηρέτριες, αλλά και ως ξένες/μετανάστριες και Βουλγάρες. Όταν όλες αυτές οι ταυτότητες διασταυρώνονται σε μία θέση, τότε η θέση αυτή αναθεωρείται. Οι «εμείς» και οι «άλλες», διαφέρουν από «αυτούς» (οι Έλληνες εργοδότες), πέρα από τα πολιτισμικά στοιχεία, στην εξουσία που ασκούν, στις διακρίσεις, στις καταπιέσεις και στη θέση που κατέχουν ως μετανάστριες. Οι μετανάστριες τονίζουν ότι νιώθουν τη διαφορετικότητά τους όταν αντιμετωπίζονται ως «εξωγήινες» (ως κάτι άφυλο, απροσδιόριστο και με άγνωστη προέλευση) ή ως «απολίτιστες»:

«Δούλευα σε μία οικογένεια, μητέρα και κόρη. Η μητέρα ήταν ανάπηρη μετά από αυτοκινητιστικό δυστύχημα. Η μητέρα ήταν εξαιρετικά κακή. Μόνο μία εβδομάδα άντεξα. Πήρα το γραφείο και είπα ότι δεν αντέχω ψυχολογικά. Ήμουν συνέχεια υπό ένταση. Δεν μπορώ να σας πω τι μου έκανε. Πολύ κακή συμπεριφορά. Σαν ρατσίστρια. Ότι δεν ξέρω να μεγαλώνω παιδιά, ενώ είμαι παιδαγωγός. Με ζήλευε γιατί περπατούσα και ήμουν. Στον καθένα, όμως, μπορεί να συμβεί αυτό που της έτυχε. Με βασάνιζε συνέχεια. Με ρώταγε πώς πλενόμαστε στη Βουλγαρία, αν βάζουμε αυτά... Έχετε ψυγείο, ηλεκτρική κουζίνα; Με προκαλούσε συνέχεια. Με είχε ως εξωγήινη με λίγα λόγια. Σιωπούσα και δεν της έλεγα τίποτα ή της έλεγα: συγγνώμη, αλλά νομίζετε ότι έχουμε πέσει από το διάστημα; Τα πάντα έχουμε στη Βουλγαρία, απλά μερικοί άνθρωποι μας κοιτούν με διαφορετικό μάτι. Τα πρώτα χρόνια μας είναι δύσκολο ως ξένες, μέχρι να μάθουμε τις συνήθειες τους. Της είπα ότι δεν θέλω τα λεφτά της και θα φύγω. Μου τα έδωσε με το ζόρι για να μου δείξει ότι είναι καλή.» (Ιλίνα)

Ο ρατσισμός συνδέεται και με άλλες διαστάσεις. Η Τοντόρκα υπήρξε για ένα διάστημα μετανάστρια στην Αμερική. Εκεί φρόντιζε δύο παιδιά πλούσιας ελληνικής οικογένειας, μιλούσε αγγλικά στη δουλειά της, ήταν οδηγός, ήλεγχε το υπόλοιπο προσωπικό, οργάνωνε εκδηλώσεις και εκτελούσε συμπληρωματικές οικοκυρικές εργασίες. Συγκρίνοντας τις δύο μεταναστευτικές εμπειρίες, συνοψίζει:

«Η προηγούμενη γυναίκα (Ελληνίδα) έπαιρνε 1.000 ευρώ. Εγώ με το πήγα μου έκοψαν 300 ευρώ, ενώ αυξάνονται οι δουλειές και οι υποχρεώσεις όταν τα παιδιά μεγαλώνουν. Και ήμουν και μιλημένη! Δεν υπάρχουν μεγαλύτεροι ρατσιστές από τους Έλληνες. Υπάρχει πολύς ρατσισμός εδώ... Στην Αμερική δεν σε ρωτάει κανείς από πού είσαι, πόσων χρόνων είσαι... Αν ήμουν Ελληνίδα θα έπαιρνα μεγαλύτερο μισθό... αλλά δεν κάνω παζάρια εγώ...»

Πάντως, ακόμη αν νιώθουν ως μέλη μίας οικογένειας, οι μετανάστριες αισθάνονται την ανισότητα καθώς δεν παύουν να είναι υπηρέτριες και ξένες.

«Ποτέ δεν μπορείς να νιώσεις ισότιμη. Εφόσον έχεις έρθει σε ένα ξένο σπίτι ως οικιακή βοηθός δεν μπορείς να νιώθεις ισότιμη. Είσαι σε ξένο μέρος. Και καλά να σου συμπεριφέρονται είναι ξένο σπίτι και είσαι προσωρινή. Ξέρω ότι πάντα πρέπει να προσέχω. Δεν μπορείς να συμπεριφέρεσαι ελεύθερα.» (Ιλίνα).

Η διασταύρωση της τάξης και της φυλής/εθνικότητας του καθεστώτος οικιακής απασχόλησης παρουσιάζεται στην εξευτελιστική μεταχείριση των εργαζομένων. Στις αφηγήσεις τους οι μετανάστριες αναφέρονται στη θέση εργασίας τους ως «φυλακή» και ως «σκλαβιά». Αυτό δεν

είναι τυχαίο, καθώς οι συνθήκες που διηγήθηκαν μπορεί να θεωρηθούν ως μορφή σύγχρονης υποτέλειας ή δουλείας. Οι ίδιες οι εργάτριες περιγράφουν τον ευατό τους ως «λευκές σκλάβες» κάτω από συνεχόμενη καταπίεση και μιλούν για τις διακρίσεις και τις παραβιάσεις των δικαιωμάτων τους. Το «λευκό» χρώμα εδώ έχει σημασία, καθώς παρότι ανήκουν στην ίδια λευκή φυλή, ως μετανάστριες βρίσκονται σε καθεστώς εργασίας που συνδέεται με τη φυλή, τη δουλεία και την υποτέλεια (μία εργασία που νοείται ως μαύρη, υπηρετική και υποβαθμισμένη) και εκτελείται συνήθως από γυναίκες χαμηλότερου κοινωνικού κύρους.

Η θέση ως μετανάστρια και γυναίκα, μπορεί ακόμη να επιδεινωθεί από το μη νόμιμο καθεστώς παραμονής στη χώρα²². Η αυστηρή εφαρμογή περιοριστικών μεταναστευτικών πολιτικών και η ζήτηση φθηνού εργατικού δυναμικού στην τοπική οικονομία προκαλούν συχνά την εμφάνιση και τη λειτουργία της μαύρης αγοράς και διαφόρων άλλων παράνομων πρακτικών (Battistella και Asis, 2011). Η ανεπάρκεια μεταναστευτικού νομοθετικού πλαισίου αναγκάζει τους μετανάστες και τις μετανάστριες να βρίσκονται σε παραταταμένη κατάσταση παρατυπίας και συνεπώς σε επισφαλή θέση.

Όλες οι μετανάστριες, με μία εξαίρεση, ήταν μη νόμιμες στην αρχή, σε πλήρη εξάρτηση από την εργοδοτική οικογένεια και ανέφεραν την ιδιαίτερα δυσμενή τους θέση: δεν κατείχαν έγγραφα και δε μιλούσαν ελληνικά τα πρώτα χρόνια παραμονής τους στη χώρα. Η Μαργαρίτα, που έχει βιώσει ειδικά άσχημη μεταχείριση, συνοψίζει: «Αφού είσαι χωρίς χαρτιά, σε κάνουν ό,τι θέλουν». Αυτό το καθεστώς επισφάλειας δημιουργεί ένα ιδιαίτερο πλαίσιο στο οποίο οι μετανάστριες εμπλέκονται σε μαύρη και μη νόμιμη εργασία. Πρόκειται για ένα πλαίσιο που συνδέεται με ένα πολύπλοκο δίκτυο πολλαπλών ταυτοτήτων που σχετίζονται με μειωμένα ή ανεπαρκή δικαιώματα. Η θέση των μεταναστριών, ωστόσο, βελτιώθηκε όταν στη συνέχεια νομιμοποιήθηκαν και όταν η Βουλγαρία έγινε μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Άλλες καταπίεσεις, όπως οι διακρίσεις και οι ανεπαρκείς συνθήκες εργασίας και στέγασης παρέμειναν.

(Ανα)παραγωγή των έμφυλων και ταξικών διακρίσεων στο οικιακό περιβάλλον

²²(Βλ. επίσης τις παρατηρήσεις των Castles et al. (2012) ότι υπάρχει αντίφαση μεταξύ του κράτους και της αγοράς της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης όπου το κράτος εφαρμόζει αυστηρούς μεταναστευτικούς νόμους, ενώ οι δυνάμεις της αγοράς δημιουργούν μια συνεχή ανάγκη για ξένους και ξένες εργαζόμενους και εργαζόμενες).

Σε μία ανάλυση που βασίζεται στη θεωρία των διασταυρούμενων ταυτοτήτων, δε δίνεται έμφαση μόνο στην έννοια της κυριαρχίας ή της περιθωριοποίησης, αλλά και στις πολύπλοκες διαδικασίες μέσα από τις οποίες (ανα)παράγεται ή προβάλλεται αντίσταση στην εξουσία και την ανισότητα (Dhamoon, 2010).

Οι μετανάστριες φαίνεται συνέχεια να βιώνουν την εξουσία τους ως οικονομικά ανεξάρτητες και ως “breadwinners”. Συνέχιζαν, ωστόσο, να βιώνουν την καταπίεση και την κατασκευή τους ως ξένες και υπηρέτριες (Collins, 1990). Η διαμόρφωσή τους είναι «μία μεγάλη ιστορία» (Χριστίνα). Η μετανάστρια λειτουργεί ως «πρώτη ύλη» για την κατασκευή της «υποκειμενικότητας της υποτέλειας» (Χαντζαρούλα, 2012), καθώς εσωτερικεύει νέες γνώσεις, τεχνικές και συμπεριφορές.

«Στην Ελλάδα άρχισα ως εσωτερική οικιακή βοηθός σε σπίτι. Δεν ήξερα την γλώσσα, μετά μάθαμε και πώς μας συμπεριφέρονται. Μερικοί ήταν καλοί, άλλοι μας έκαναν να κλαίμε... όπως μου φώναζαν χωρίς λόγο. Καταλάβαινα λίγο την γλώσσα. Γιατί έχω βάλει το ποτήρι λίγο πιο πέρα... Έκαναν ακατάλληλες παρατηρήσεις που δεν μου άρεσαν. Με ρώταγαν ‘ξέρεις να μαγειρεύεις;’ ‘Ναι’. ‘Εγώ θα σου δείξω πώς’. Στη Βουλγαρία έχουμε μάθει να τηγανίζουμε τις πατάτες με έναν τρόπο, αυτοί με άλλον. Έχω μάθει τις δικές μας συνήθειες. Για το παραμικρό εκνευρίζονταν για το πώς και τί κάνουμε. Αν πλύνεις το ποτήρι του αφεντικού σου λέει ότι το θέλει όλη την ημέρα. Σε μας κάθε φορά που πίνεις, πλένεις το ποτήρι. Τέτοια μικροπράγματα που σε κάνουν να κλαις τα βράδια.» (Ιλίνα)

Μέσα από τη συνεχή επίβλεψη και τον έλεγχο των εργοδοτών, οι μετανάστριες εκπαιδεύονται στην εκμάθηση των «ικανοτήτων της υποτέλειας» (Xypolytas, 2013):

«Στην αρχή όταν ήρθα και δεν μπορούσα να μιλήσω, μου έλεγαν κάνε αυτό, το άλλο, δεν μου λέγανε μόνο, με εκπαιδευανε. Συνέχεια είσαι υπό παρακολούθη: αν το έχεις κάνει καλά, αν έχεις τελειώσει, αν είσαι ικανός. Έπρεπε και να μας δείχνουν πως ήρθαμε από άλλη χώρα και δεν μιλούσαμε τη γλώσσα. Ακόμη και να ξέρεις τί να κάνεις πρέπει να συμμορφώνεσαι με αυτούς που μένεις, να το κάνεις όπως αυτοί το θέλουν.» (Κρασιμίρα).

Η σιωπή και η υπομονή φαίνεται να είναι από τα προσόντα που είναι ιδιαίτερα χρήσιμα στην εργασία της οικιακής εργάτριας:

«Ειλικρινά δεν θυμάμαι να έχω δείξει αντίρρηση σε κάτι. Και να ήξερα να κάνω κάτι με καλύτερο τρόπο δεν το έλεγα...Εδώ είδαμε πράγματα που δεν είχαμε στη Βουλγαρία, αλλά αυτό δεν μας ανεβάζει με τίποτα. Μένουμε οι ίδιες. Δεν μπορείς να μπεις σε σπίτι και να πεις όχι, το κάνω έτσι, το κάνω αλλιώς, εσείς δεν το κάνετε σωστά. Εδώ χρειάζεται υπομονή.» (Ιλίνα)

Οι διάφορες μορφές και πρακτικές ψυχικής βίας και υποταγής κυριολεκτικά «εγγράφονται» μόνιμα στα σώματα των μεταναστριών:

«Ήμουν μέρα-νύχτα με την γιαγιά. Δεν ήξερα τί είναι ύπνος. Η γιαγιά με φώναζε συνέχεια και έπρεπε να σηκωθώ. Μου χάλασε ο ύπνος. Για αυτό τώρα και εγώ δεν μπορώ να κοιμηθώ. Τώρα παίρνω υπνωτικά για να κοιμηθώ, αλλιώς δεν κοιμάμαι πάνω από δύο ώρες. Μπορώ ολόκληρες νύχτες να μην κλείσω μάτι.» (Ιλίνα).

Η παραμονή και εργασία των μεταναστριών σε διάφορα ελληνικά σπίτια εξελίσσεται σε μία σχέση διαρκούς διαπραγμάτευσης, που είναι κρίσιμη όχι μόνο για την καθημερινή επιβίωση της μετανάστριας, αλλά και της οικογένειας που εκείνη έχει αφήσει πίσω, καθώς εκείνη αποτελεί τη βασική πηγή εισοδήματος στη χώρα της. Έτσι είναι αναγκασμένη να δέχεται την υποτέλεια. Καθώς δείχνει με το χέρι της τη μισή της παλάμη, η Τοντόρκα αγανακτά:

«Προσβλητικό. Πολύ προσβλητικό. Εμείς οι Βούλγαροι φύγαμε, αφήσαμε σπίτια και παιδιά, οικογένειες, μητέρες, πατέρες, αδελφια... Έχουμε φύγει για ένα κομμάτι ψωμί και μας εμπαίζουν (οι εργοδότες) για αυτό το κομμάτι ψωμί.»

Οι μετανάστριες συνειδοποιούν ότι επειδή αποτελούν αναλώσιμο και φθινό εργατικό δυναμικό πρέπει συνεχώς να αποδεικνύουν τις δεξιότητές τους, την ετοιμότητά τους και την αντοχή τους:

«Η γιαγιά δεν με ήθελε στην αρχή. Έλεγε ότι είμαι κοντή και δεν θα κανώ καλά τη δουλειά μου. Η ανιψιά της είπε να με πάρει και αν δεν κάνω θα φύγω. Τη δεύτερη μέρα είπε ότι είμαι πολύ καλή και θα μείνω» (Μίνα).

Επίσης, οι μετανάστριες πρέπει να αποκτήσουν νέες δεξιότητες για να κρατήσουν τη δουλειά τους. Όπως τονίζει η Χριστίνα: «έμαθα να κάνω ενέσεις, να μετρώ την πίεση ή το ζάχαρο των διαβητικών». Στην περίπτωση της Λυδίας, νοσοκόμα στο επάγγελμα, παρά τις γνώσεις και τις προσπάθειές της η εργοδότης της «στο τέλος δεν της φέρθηκε καλά», καθώς η μετανάστρια με την οποία τη άλλαξε «ήταν πιο φθηνή».

Συνοψίζοντας, οι διαδικασίες που καθορίζουν τις διασταυρωμένες ταυτοότητες αλλάζουν με την πάροδο του χρόνου. Οι μετανάστριες βελτιώνουν τη θέση τους στο περασμα του χρόνου, καθώς μαθαίνουν τη γλώσσα, νομιμοποιούνται και μπορούν να φέρουν στη χώρα παραμονής ή να επισκεφθούν στη χώρα προέλευσης τις οικογένειές τους. Παρόλα αυτά, λίγες ξεφεύγουν από την οικιακή εργασία είτε εντελώς ή για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Έμφυλοι ρόλοι και πρότυπα των οικιακών εργατριών

Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων οι εργαζομένες ανέφεραν μια ποικιλία εργοδοτών. Στην περίπτωση της φροντίδας των ηλικιωμένων, ο/η εργοδότης/-τρια σπάνια συμπίπτει με το πρόσωπο που δέχεται φροντίδα. Συνήθως, όμως, η «κυρία του σπιτιού» είναι αυτή που κατέχει την «κυρίαρχη ταυτότητα» και ορίζει τους φυλετικοποιημένους, έμφυλους και ταξικούς περιορισμούς (Brach 1999:10) οι οποίοι επιβάλλονται στην εργάτρια. Οι περισσότερες αναφορές των μεταναστριών σχετίζονται με τις Ελληνίδες εργοδότες. Ανάλογα με το αντικείμενο φροντίδας και προσωπικών σχέσεων η μετανάστρια άθελά της, λόγω του φύλου της και της «συναισθηματικής» εργασίας που παρέχει, εκτελεί τις «γυναικείες» δουλειές και εσωτερικεύει τους ρόλους που αυτές συνεπάγονται. Αυτό συμβαίνει καθώς η έλλειψη της δικής της οικογένειας και οι συναισθηματικοί δεσμοί με τους εργοδότες δημιουργούν στην ίδια την

αίσθηση πως είναι μέλος της οικογένειας στην οποία παρέχει φροντίδα (Ξυπολυτάς, 2013). Ακόμη και οι μετανάστριες που έλεγαν ότι έχουν μόνο «επαγγελματικές σχέσεις» με τους εργοδότες τους, όταν αναφέρονταν στα άτομα που προσέχουν, και ειδικά στα παιδιά, μιλούσαν για την αγάπη και τη φροντίδα που στέρησαν από τη δική τους οικογένεια. Παρακάτω περιγράφονται οι έμφυλοι ρόλοι των μεταναστριών.

Νοικοκυρά

Ο ρόλος της νοικοκυράς δεν προκαλεί μεγάλη δέσμευση στις μετανάστριες, διότι πρόκειται για μία εργασία που συνδέεται άμεσα με υπηρετικά καθήκοντα. Εδώ, όμως, η δέσμευση που νιώθει η μετανάστρια έναντι των εργοδοτών της περιγράφεται ως ένα αίσθημα ευθύνης. Επίσης, η ιδιαίτερη φροντίδα της οικίας συχνά γίνεται στα πλαίσια της προσφοράς από την πλευρά της μετανάστριας, όπως στην περίπτωση της Κρασιμίρα, χαρακτήρισε την εργοδότριά της άψογη και προσπαθούσε να την ευχαριστήσει με κάθε τρόπο.

«Το σπίτι ήταν πολύ μεγάλο, 750τμ. Συνέχεια είχαμε κόσμο... Το είχα σαν δικό μου. Είχα φτιάξει δικό μου πρόγραμμα. Δυσκολεύτηκα πολύ τον πρώτο μήνα μέχρι να το φτιάξω... Εκείνη ξαφνιάστηκε που προλάβαινα και μαγειρεύα. Έβγαζα έξω και το σκυλί.» (Κρασιμίρα)

Μητέρα

Ο ισχυρότερος δεσμός που αναπτύσσεται από την πλευρά της μετανάστριας, είναι αυτός που αφορά το ρόλο της μητέρας. Η μετανάστρια που αναλαμβάνει το ρόλο της μητέρας παρέχει συναισθηματική εργασία και ο δεσμός που αναπτύσσεται είναι περίπλοκος. Η μετανάστρια «αντικαθιστά» τη μητρική φροντίδα και παράλληλα εκπληρώνει το ρόλο της ως μητέρα μέσα από την αγάπη που εκδηλώνει στα παιδιά των εργοδοτών της:

Επειδή ήμουν χρόνια μακριά από τα παιδιά μου, δεν τα χάρηκα. Όταν μπήκαν στην εφηβεία και γνώρισαν την πρώτη τους κοπέλα, δεν μπορούσα να είμαι κοντά, να δω πώς είναι. Αυτό μου έλειπε πολύ στη ζωή μου. Δόθηκα ολοκληρωτικά σε αυτά τα παιδιά. Δεν ξέρετε πόσο τα αγαπάω, τα έχω συνηθίσει. Από τώρα σκέφτομαι τη στιγμή που θα αναγκαστώ να τα αποχωριστώ και με θλίβει αυτό. Τα παιδάκια αυτά μεγάλωσαν μπροστά στα μάτια μου. Τα δικά μου δεν μπόρεσα να τα έχω όπως ήθελα, κοντά μου». (Τοντόρκα)

Η συναισθηματική φόρτιση και η δέσμευση στερεί στις μετανάστριες δικαιώματα που κανονικά θα έπρεπε να απολαμβάνουν ως εργαζόμενες, διότι υπερτερεί ο έμφυλος ρόλος της μητρότητας:

«Θέλω να υπογραμμίσω γιατί δεν ήθελα να έχω ρεπό: όχι τόσο για τα λεφτά, καθώς ο μισθός μου ήταν πολύ καλός. Ρεπό δεν ζήτησα γιατί συχνά πηγαίναμε βόλτες με το παιδί. Οδηγούσα και το αυτοκίνητο... Το πήγαίνα βόλτες, αγγλικά, γκολφ. Ήμουν ευχαριστημένη. Έφυγα από εκεί γιατί ήρθαν τα δικά μου παιδιά. Φανταστείτε έξι χρόνια χωρίς αυτά.» (Κρασιμίρα).

Ειδικά, όταν επρόκειτο για νέες μητέρες που άφησαν πίσω μικρά παιδιά, η αναζήτηση τέτοιου είδους εργασίας θεωρούνταν η μόνη λύση:

«Δεν ήθελα να δουλεύω με ηλικιωμένους, νέα ήμουν... Ήμουν η μεγαλύτερη αδελφή, με συμβούλευαν. Ήταν η δεύτερη μου οικογένεια (κλαίει)... Μετά δούλεψα για ένα γιατρό, γιατί είχε πεθάνει η γυναίκα του και είχε ένα αγοράκι. Και εκεί ήμουν όπως στο σπίτι μου. Προσπαθούσα να είμαι κοντά στο παιδάκι όταν του έλειπε η μητρική αγάπη.» (Μαργαρίτα, τότε 24 χρονών, μητέρα κοριτσιού 5 χρονών)

Η αποχώρηση από το σπίτι και ειδικά από τα παιδιά ήταν το μεγαλύτερο πλήγμα που ανέφεραν όλες οι μετανάστριες, ασχέτως αν δούλευαν στην παιδική φροντίδα. Τα εμβάσματα που στέλνουν στη χώρα προέλευσης αναπληρώνουν μερικώς το ρόλο της μητέρας. Οι οικονομικές ανάγκες αποτελούσαν αρχικά την αιτία της μετανάστευσης, ωστόσο, στην πορεία το κίνητρο για την παραμονή στην οικιακή εργασία έγινε η επιθυμία για την καλύτερη μόρφωση των παιδιών. Η Ιλίνα επισημαίνει ότι ο ρόλος της ως εργαζόμενη δεν μπορεί να αναπληρώσει τη «μερικότητά» της ως μητέρα: «Δεν πιστεύω καμία γυναίκα εδώ να ήταν πολύ ευτυχισμένη. Να αφήσεις το σπίτι, τα παιδιά σου...» (Ιλίνα)

Κόρη

Οι περισσότερες μετανάστριες συνειδητά εργάστηκαν στην φροντίδα των ηλικιωμένων. Οι λόγοι εδώ δεν ήταν συναισθηματικοί και συνδέθηκαν άμεσα με την προχωρημένη ηλικία και των ίδιων των μεταναστριών. Στο πέραςμα του χρόνου, όμως, αναπτύχθηκαν ισχυροί συναισθηματικοί δεσμοί μεταξύ των εργατριών και των εργοδοτών.

Παρόλο που στη φροντίδα μικρών παιδιών οι οικιακές εργάτριες έχουν συχνή επαφή με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας, στη φροντίδα των ηλικιωμένων οι μετανάστριες μένουν μόνες για μεγάλο διάστημα με τα άτομα που φροντίζουν. Έτσι, η συναισθηματική δέσμευση είναι αμοιβαία, γιατί οι μετανάστριες από τη μία αισθάνονται την παρουσία των εργοδοτών ως γονεϊκές φιγούρες («με είχαν σαν κόρη τους» (Ιλίνα)) ή, από την άλλη, αναλαμβάνουν την φροντίδα των εργοδοτών σαν να είναι αυτές οι πραγματικές κόρες τους. Όπως τονίζει η Κρασιμίρα:

«Τους βλέπω μερικούς: παίρνουν τις συντάξεις και ζουν καλά, πάνε σε ταβέρνες, ενώ η μητέρα τους δεν έχει να φάει. Μία φορά θα φάει κρέας την εβδομάδα. [...] Ήταν ένας άνθρωπος-φυτό, αλλά δεν της έδιναν σημασία... Ότι έκανα το έκανα γιατί ήταν άνθρωπος. Και αν σου φέρονται καλά θες να ανταποδώσεις.» (Κρασιμίρα)

Οι μετανάστριες επιθυμούν να ανταποδώσουν την καλή συμπεριφορά των εργοδοτών τους και συμπάσχουν με αυτούς. Έτσι, ταυτίζονται με το ρόλο της κόρης:

«Αυτό που με εξόργισε ήταν η συμπεριφορά των παιδιών στους γονείς. Τους βλέπουν ως κατώτερους και αυτούς, όχι μόνο εμάς. Αν αυτούς τους βλέπουν ως πράγματα προς

πέταμα πώς θα δουν μας; Εμάς προσπαθούν να μας τιμωρούν, μας βασανίζουν, μας κατηγορούν ότι δεν προσέχουμε μόνο και μόνο για να δείχνουν ότι ενδιαφέρονται για τους γονείς τους, ενώ εμείς πρέπει να αναλάβουμε αυτή την μεγάλη ευθύνη. Και είμαστε πιο υπεύθυνες απέναντι στους γονείς τους από αυτούς. Εμάς προσπαθούσαν να μας κόβουν συνέχεια τους μισθούς, ένα δώρο στις γιορτές δεν έφεραν. Δύο αυγά και ένα τσουρέκι το Πάσχα. Τα Χριστούγεννα ένα μελομακάρονο δεν μπήκε στο σπίτι ούτε για τη μητέρα τους, ούτε για μένα.» (Χριστίνα)

Η περίπτωση της Χριστίνας είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική για την ταύτιση με το ρόλο της κόρης, καθώς πλέον δεν διαπραγματευόταν τα δικά της δικαιώματα, αλλά ανέλαβε τη διεκδίκηση των διακιωμάτων των ατόμων που φρόντιζε:

«Έχω αναλάβει τους ηλικιωμένους, τους εξυπηρετώ, σαν να είναι μητέρα και πατέρας μου, αφού είναι πολύ μεγάλοι. Η τελευταία μου αφεντικίνα είχε τέτοια συμπεριφορά και εγωισμό όχι μόνο σε μένα και στη μητέρα της που την άφησε εντελώς σε μένα, ακόμη και στα ιατρικά ζητήματα. Την πρόσεχε όσο να μην πει κανείς που δεν κάνει τίποτα. Έφερνε για 2 ευρώ λαχανικά για να της μαγειρεύω για 20 μέρες. Εγώ ψώνιζα για μένα και της έδινα από το δικό μου για να ζήσει. Η κόρη δεν ενδιαφερόταν. Ερχόταν μία φορά την εβδομάδα ή δύο. Με άφηνε χωρίς φαγητό για τη μητέρα της. Έπρεπε να βρω τρόπο να τη ταΐζω. Συνέχεια δεν είχε λεφτά και άφηνε πεινασμένη τη μαμά της τα τρία χρόνια που ήμουν εκεί. Ούτε γιατρό έφερνε, ούτε εξετάσεις της έκανε. Η γυναίκα αυτή έζησε τόσο μόνο χάρη στον θεό και τη βοήθεια μου.» (Χριστίνα)

III. Οι διασταυρούμενες ταυτότητες των Βουλγάρων οικιακών εργατριών

Οι ιστορίες των οικιακών εργαζομένων υπογραμμίζουν την υποτέλεια και αναδεικνύουν την εξουσιαστική δύναμη του φύλου και της κοινωνικής τάξης. Οι συνεντεύξεις των Βουλγάρων οικιακών εργατριών δεν έδειξαν διαφορά από τη διεθνή έμφυλη κατανομή ρόλων στο επάγγελμα: ως γυναίκες, εργαζόμενες και μετανάστριες, δηλαδή ως γυναίκες μετανάστριες που εκτελούν μία «γυναικεία» εργασία (Lee & Piper, 2013) λόγω του φύλου τους. Συνεπώς, τρεις είναι οι κυρίαρχες ταυτότητες που διακρίνονται στην παρούσα εργασία: η Γυναίκα, η Εργαζόμενη και η Μετανάστρια/Βουλγάρα. Η ταυτότητα της Γυναίκας υπερτερεί, παρά τη διασταύρωσή της με άλλες ταυτότητες (Εργαζόμενη και Μετανάστρια/Βουλγάρα) και με άλλες διαστάσεις όπως η ηλικία, τάξη, σεξουαλικότητα, κλπ.

Έμφυλη ταυτότητα: Γυναίκα

Η έμφυλη ταυτότητα και οι έμφυλοι ρόλοι αναδεικνύονται μέσα από τις δηλώσεις των μεταναστριών ότι «ένιωθαν μέλη της οικογένειας» και ότι αισθάνονταν πως βρίσκονταν «στο δικό τους σπίτι». Ωστόσο, τα συναισθήματα αυτά δεν αναβαθμίζουν την ταξική θέση των μεταναστριών, γιατί αυτές, μέσα από το ιδιόρρυθμο προσωπικό και συναισθηματικό πεδίο της εργασίας που ασκούσαν και των σχέσεων που διαμόρφωσαν, έχουν «ενσωματώσει την υποτέλεια» (Χαντζαρούλα, 2012).

Το σπίτι και οι δουλειές του σπιτιού λειτουργούν ως ένα ιδιόμορφο πεδίο μεταξύ της δημόσιας και της ιδιωτικής σφαίρας. Η εργασία και η ταυτόχρονη παροχή φροντίδας από την πλευρά των οικιακών εργατριών αμφισβητεί τον έμφυλο ρόλο που αυτές καλούνται να επιτελέσουν, τη συναισθηματική τους εμπλοκή και την έμμισθη θέση εργασίας τους. Οι μετανάστριες, ακόμη όταν ανέφεραν πως ένιωθαν μέλη της οικογένειας, συνειδοποιούσαν τη χαμηλότερη κοινωνική/ταξική τους θέση και στις αφηγήσεις τους πάντα υπήρχε ένα «αλλά». Οι σχέσεις που διαμορφώνουν οι οικιακές εργάτριες με τους/τις εργοδότες/-τριές τους, συνεπώς, δεν είναι ποτέ ίσες. Αντίθετα, είναι «ψευδοοικογενειακές» (Ξυπολυτάς, 2013). Η επικράτηση της έμφυλης ταυτότητας, τέλος, έχει ως αποτέλεσμα οι μετανάστριες να μην αντιμετωπίζουν την εργασία τους μόνο με επαγγελματικούς όρους και να μη διεκδικούν τα δικαιώματά τους.

Οι έμφυλοι ρόλοι που επικρατούν στην εργοδοτική ελληνική οικογένεια επιτάσσουν πως η «κυρία» του σπιτιού είναι υπεύθυνη για τον έλεγχο της οικιακής εργασίας που παρέχουν οι μετανάστριες. Από τις αφηγήσεις των μεταναστριών προκύπτει πως οι Ελληνίδες γυναίκες παραμένουν οι πρωταρχικές φιγούρες φροντίδας μέσα στην ελληνική οικογένεια. Το γεγονός ότι οι Ελληνίδες και οι μετανάστριες ανήκουν στο ίδιο φύλο δε σημαίνει ότι συμμερίζονται την ίδια

«γυναικεία» θέση, ούτε πως έχουν όμοια βιώματα. Οι μετανάστριες αναφέρονται στην καταπίεση που τους ασκούν οι εργοδότες τους, οι οποίες επιβλέπουν τις υπηρεσίες τους και ορίζουν το πλαίσιο εκμάθησης νέων δεξιοτήτων και παροχής εργασίας. Οι εργοδότες αναπαρίστανται αποκλειστικές «επόπτριες» (supervisors) (Smith, 1973 :861-63), οι οποίες εισάγουν τις μετανάστριες στην οικιακή εργασία.

Οι άνισες ταξικές σχέσεις μεταξύ των μεταναστριών και των εργοδοτριών κατασκευάζουν την «υπηρετική υποκειμενικότητα» για το νοικοκυριό στο οποίο εργάζεται η μετανάστρια. Η κατασκευή της υποκειμενικότητας γίνεται μέσα από πολλαπλές τεχνικές που εφαρμόζουν οι εργοδότες, ώστε οι μετανάστριες να ενσωματώσουν την υποταγή και να διαμορφωθούν ως υπηρετικά υποκείμενα και ως αντικαταστάτριες της ελληνίδας νοικοκυράς, μητέρας και κόρης. Οι αφηγήσεις των μεταναστριών αναφέρονται στον έλεγχο που ασκείται στο σώμα τους (περιορισμοί στον ελεύθερο χρόνο, το χώρο, στις στις κοινωνικές επαφές, στο φαγητό, στη σωματική υγιεινή), καθώς και σε διάφορες μορφές ψυχολογικής βίας. Στο πλαίσιο των έμφυλων σχέσεων η ταυτότητα της μετανάστριας, λόγω των στενών προσωπικών επαφών που αυτή έχει με τα μέλη της εργοδοτικής οικογένειας, κατασκευάζεται και ως σεξουαλική. Η σεξουαλικοποίηση της μετανάστριας αντιμετωπίζεται με διαφορετικό τρόπο ανάλογα με το φύλο του εργοδότη ή της εργοδότριας. Όταν η εργοδότρια είναι γυναίκα, η μετανάστρια θεωρείται «απειλή», ενώ όταν πρόκειται για άνδρα εργοδότη, η μετανάστρια αντιμετωπίζεται ως αντικείμενο (ως πιθανή ερωμένη ή σύζυγος). Η σεξουαλικοποίηση της μετανάστριας συνδέεται άμεσα με την ηλικία της.

Η κατανομή της οικιακής εργασίας στην Βουλγαρία ως «γυναικεία δουλειά» επιτρέπει στις μετανάστριες να κατευνάσουν τα έντονα συναισθήματα που βιώνουν από την υποτέλεια και να εξισορροπήσουν την θέση τους ως οικιακές εργάτριες με την έμφυλη ταυτότητα τους.

Οι μετανάστριες αναφέρουν ότι στη Βουλγαρία ενώ υπήρχε ισότιμη πρόσβαση στην αγορά εργασίας για τα δύο φύλα. Ωστόσο, παρότι οι γυναίκες δούλευαν μαζί με τους συζύγους τους, η γυναίκα ήταν κυρίως υπεύθυνη για τις οικιακές εργασίες και τη φροντίδα των παιδιών. Η συνδρομή των ανδρών στις δουλειές του σπιτιού ήταν εθελοντική και συμπληρωματική. Συνεπώς, ερχόμενες στην Ελλάδα, οι μετανάστριες ήδη είχαν προετοιμαστεί για το αντικείμενο και τον όγκο εργασίας που θα είχαν να αντιμετωπίσουν. Μάλιστα πολλές είχαν ήδη εμπειρίες από κατώτατες θέσεις εργασίας στη Βουλγαρία, ακόμη και στην οικιακή εργασία. Η απόφαση για τη μετανάστευση ήταν οικογενειακή και διευκόλυνε την εγκατάλειψη της οικογένειας και των έμφυλων ρόλων τους στη χώρα προέλευσης. Επιπρόσθετα, η οικιακή εργασία στη χώρα προορισμού ήταν πλέον έμμισθη, γεγονός που αναβαθμίζει την αξία της μεταναστευτικής εργασίας. Οι μετανάστριες αποδέχθηκαν τις εξευτελιστικές συνθήκες εργασίας διότι

επιθυμούσαν να καλύψουν επείγουσες ανάγκες και να επενδύσουν σε ένα καλύτερο μέλλον για τα παιδιά τους. Έτσι, νοσηματοδότησαν την εργασία τους ως θυσία (Reay, 1996) για να την αποδεχθούν. Με τη μετανάστευση, πλέον είναι οι γυναίκες που αποτελούν τη βασική πηγή εισοδήματος της οικογένειας. Επίσης, εκείνες αποφασίζουν πώς θα αξιοποιηθούν τα εμβάσματα που στέλνουν στη χώρα προέλευσης και εκείνες διαχειρίζονται τα οικονομικά της οικογένειας.

Η μετανάστρια ως εργαζόμενη

Η δεύτερη ταυτότητα, αυτή της Εργαζόμενης, σχετίζεται με το είδος της οικιακής εργασίας, δηλαδή με το εάν αυτή είναι εσωτερική ή εξωτερική. Οι «εσωτερικές» εργάτριες πολύ δύσκολα διαχωρίζουν τα δικαιώματά τους από τις προσωπικές σχέσεις. Αντιμετωπίζουν την εργασία τους ως «φυσική» και ταυτίζονται με τους ρόλους που αναλαμβάνουν. Οι «εξωτερικές» οικιακές εργάτριες αποστασιοποιούνται ευκολότερα και αντιμετωπίζουν την εργασιακή σχέση αποκλειστικά ως επαγγελματική.

Η είσοδος στην εσωτερική οικιακή εργασία φέρει μεγάλο ψυχολογικό κόστος, γιατί αποκόπτει τη μετανάστρια από τους κοινωνικούς δεσμούς της και μειώνει το κοινωνικό κύρος της. Οι συνεντευξιαζόμενες αναφέρουν πως το κοινωνικό τους κύρος ήταν ήδη χαμηλό πριν μεταναστεύσουν. Επιπλέον, οι συνεντευξιαζόμενες αποδέχθηκαν το επάγγελμά τους και λόγω της προηγούμενης έμφυλης εμπειρίας από τη Βουλγαρία.

«Δεν βλέπω διαφορά με τη Βουλγαρία. Τα νοικοκυριά είναι νοικοκυριά παντού: πωνίζεις, μαγειρεύεις, ταΐζεις, πλένεις, καθαρίζεις. Μας ησυχάζει ότι είμαστε χρήσιμες για τις ανάγκες εκεί και για τα παιδιά μας. Πλέον δεν με πειράζει να κάνω αυτή τη δουλειά. Αρχικά δεν ήταν έτσι, αλλά συνήθισα.» (Χριστίνα)

Από την άλλη, αναφέρουν την καταπίεση και την ταξική υποβάθμιση που υφίστανται. Παρουσιάζουν τον εαυτό τους ως «υπηρέτριες», συχνά αισθάνονται «αντικείμενα» και θεωρούν πως η συνεισφορά τους δεν αναγνωρίζεται.

Η μη αναγνώριση της προσφοράς τους αποτελεί, σε συνδυασμό με τις κακές συνθήκες εργασίας, τις χαμηλές αποδοχές και την έλλειψη ασφάλισης, τη βασική αιτία που αποχωρούν από τη θέση εργασίας. Η πολύχρονη παραμονή στο επάγγελμα φαίνεται να έχει οδιγήσει τις συνεντευξιαζόμενες στη συλλογική αναγνώριση της ταξικής και έμφυλης θέσης τους ως

υπηρέτριες, καθώς στις περιγραφές τους ανάφερον συχνά το «εμείς». Προβάλλουν, δηλαδή, μία συλλογική γυναικεία εθνοτική εμπειρία. Γεγονός είναι πως η πολλαπλή νοσηματοδότηση του χαρακτήρα της οικιακής εργασίας ως κάτι διαφορετικό και κατώτερο πραγματοποιείται μέσα από τις σχέσεις της εργάτριας με τους εργοδότες (ιδιαίτερα με τις εργοδότριες), τις συνθήκες εργασίας και τις προσωπικές σχέσεις. Με την πάροδο του χρόνου, η αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο πλευρών διαμορφώνει στοιχεία μίας «υπηρετικής υποκειμενικότητας» (Χαντζαρούλα, 2012).

Οι μετανάστριες δεν διαμαρτύρονται για την ανάγκη να ασκούν το επάγγελμα της οικιακής εργάτριας Ελλάδα, καθώς γνωρίζουν εξ αρχής πως οι δυνατότητες για εύρεση άλλων θέσεων εργασίας είναι περιορισμένες. Κατά την παραμονή τους στην Ελλάδα όλες προσπάθησαν να ξεφύγουν τουλάχιστον από την εσωτερική εργασία, κάνοντας διάφορες δουλειές. Οι περισσότερες προτίμησαν την εξωτερική εργασία (μεροκάματα) σε διαφορετικούς εργοδότες ή άρχισαν να εργάζονται ως καθαρίστριες. Μερικές δοκίμασαν να εργαστούν σε άλλους τομείς, όπως στον τουρισμό ή στις επιχειρήσεις εστίασης ή έφυγαν για ένα διάστημα στο εξωτερικό. Πάντως, όλες είχαν επιστρέψει στην οικιακή εργασία κατά το διάστημα διεξαγωγής των συνεντεύξεων.

Η Βουλγάρα ως μετανάστρια: Το πέρασμα από τη μη νομιμότητα στο καθεστώς του πολίτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Η εθνική ταυτότητα ως Βουλγάρα/μετανάστρια/πολίτης ΕΕ φαίνεται να φεύγει σταδιακά καθώς έχει διαμορφωθεί η κυρίαρχη ταυτότητα- της υπηρέτριας. Η αυτοαναφορά «Βουλγάρα» νοείται ως μέρος της συλλογικής μετανάστευσης από την Βουλγαρία στην Ελλάδα («οι Βούλγαροι») και δεν προσδιορίζεται έμφυλα. Φαίνεται η ταυτότητα ως ξένη μετανάστρια (ενώ υπερτερεί στα χρόνια μη νομιμότητας) με την πάροδο του χρόνου γίνεται υποδεέστερη αυτής της «υπηρέτριας». Παρόλα αυτά, οι μετανάστριες δε νιώθουν ότι έχουν ενταχθεί στην ελληνική κοινωνία. Τέλος, η ταυτότητα ως πολίτης της ΕΕ αναφέρεται μόνο σε σχέση με τη νομιμοποίηση, καθώς οι εργάτριες λόγω έλλειψης νομικών ρυθμίσεων των εργασιακών και ασφαλιστικών δικαιωμάτων τους δε νιώθουν να έχουν πλήρη δικαιώματα ως πολίτες της ΕΕ που διαμένουν στην Ελλάδα:

«Τα δικαιώματα μου; Αν κλέψω καμία ώρα να ξεκουραστώ ή να βγω έξω, για την οποία μετά μπορώ να έχω μπουρμούρα ή δυσaráσκεια από τη πλευρά τους.... Δεν έχω δικαιώματα.»
(Χριστίνα)

Συνοψίζοντας, από τα στοιχεία που συλλέχτηκαν, προκύπτει ότι: α) η μετανάστευση ξεκινά ως προσωρινή, αλλά αλλάζει σε μακροπρόθεσμη, (β) ο αριθμός Βουλγάρων μεταναστριών είναι σημαντικός, ενώ επικρατούν οι μετανάστριες μεσαίας και χαμηλής ειδίκευσης/χαμηλού

εισοδήματος από επαρχιακές πόλεις και (γ) η μεταφορά και η εύρεση εργασίας γίνεται με την ευρεία συμμετοχή των άτυπων γραφείων μεταφοράς και συγγενικών δικύων. Τέλος, (ε) η παραμονή στη χώρα ξεκινά ως μη νόμιμη και στη συνέχεια οι μετανάστριες νομιμοποιούνται. Μέσα από αυτά τα χαρακτηριστικά διαμορφώνονται διαστάσεις των πολλαπλών ταυτοτήτων των μεταναστριών ως μη-πολίτες, μη νόμιμες, μετανάστριες, γυναίκες, φτωχές και εργαζόμενες σε θέση χαμηλού κύρους, κλπ. Πάντως, η ταξική ταυτότητα («υπηρέτρια») κυριαρχεί σε σχέση με τη μεταναστευτική.

Οι κυρίαρχες και οι πρόσθετες ταυτότητες, καθώς και οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ τους, δεν είναι σταθερές και αλλάζουν στο πέρασμα του χρόνου ή με το αντίστοιχο πλαίσιο. Ενδέχεται, εφόσον μεταβληθούν οι συνθήκες, μία άλλη ταυτότητα να είναι η κυρίαρχη. Τα τελευταία χρόνια, η οικονομική κρίση νοηματοδοτεί διαφορετικά την ταυτότητα. Πολλές μετανάστριες αρχικά συμφωνούν να διαμένουν στα σπίτια των εργοδοτών απλήρωτες ως εκδήλωση συμπαράστασης προς τους εργοδότες τους. Καθώς όμως τα ποσά συνεχώς αυξάνονται, πλέον διεκδικούν τα δεδουλευμένα τους.

Η ηλικία σχετίζεται άμεσα με την εργασία. Όλες οι γυναίκες ανέφεραν ότι σε αυτή την ηλικία η οικιακή εργασία, και μάλιστα η εσωτερική, είναι η μόνη απασχόληση που θα μπορούσαν να έχουν καθώς σε όλες τις άλλες θέσεις εργασίας προτιμώνται νεαρότερες γυναίκες. Η διαπίστωση αυτή έχει να κάνει με την καλύτερη εργασιακή ικανότητα και συγκεκριμένα (με τα γερά) σώματα που επιθυμούν οι εργοδότες για να καταφέρνουν στις εργασίες που ανατίθενται. Όπως αναφέρει η μεγαλύτερη σε ηλικία συνεντευξιζόμενη: «Ηρθα στην Ελλάδα 65 ετών και τόσο δηλώνω όταν πάω για δουλειά, αλλιώς δε γίνεται» (Λυδία, 80 ετών).

Η ηλικία όμως σχετίζεται και με τη σεξουαλικότητα. Η Μαργαρίτα, η νεότερη από τις συμμετέχουσες στην έρευνα, ήταν 24 ετών όταν ήρθε στην Ελλάδα. Η εργοδότη στην οποία αρχικά εργάστηκε την καταπίεζε και την έλεγχε, καθώς φοβόταν να μην γίνει ερωμένη του συζύγου της. Επομένως, η ταυτότητα μίας νέας κοπέλας από την ανατολική Ευρώπη ως «επικίνδυνη» και «εύκολη» είδη ήταν προκατασκευασμένη.

Η σεξουαλικότητα, πέρα από την προβολή, είναι ένας ακόμη πολύ ισχυρός μηχανισμός ελέγχου, εκμετάλλευσης και καταπίεσης. Εδώ φαίνεται να μην σχετίζεται μόνο με την νεανικότητα και με αντίστοιχα έμφυλα στερεότυπα. Η οικιακή εργασία, όπως αναλύθηκε έως τώρα, καλύπτει ανάγκες φροντίδας του νοικοκυριού και των μελών του και αποτελεί έμφυλο φαινόμενο που αναπαριστά τη γυναικεία φιγούρα ως κόρη, ως μητέρα ή ως γονέα. Εδώ μπαίνει μία άλλη διάσταση: ο ρόλος της «ερωμένης» ή της «συζύγου». Μία από τις γυναίκες, η Νίνα, υπέστη σεξουαλική παρενόχληση:

«Ένα βράδυ ήρθε ο παππούς... Ήταν 60-70 χρονών. Ένιωσα την αναπνοή του πάνω μου, άνοιξα τα μάτια μου, φοβήθηκα πολύ... Ευτυχώς ήταν το παράθυρο ανοικτό και ήμαστε στο ισόγειο. Πήδηξα από το παράθυρο. Πήρα τηλέφωνο αμέσως την κουμπάρα μου να έρθει να με πάρει» (Νίνα, 38 χρονών όταν συνέβη το περιστατικό).

Η Λένα, από την άλλη, δέχτηκε πρόταση γάμου από τον εργοδότη της. Στη συνέχεια συνειδητοποίησε ότι ο σκοπός του εργοδότη η Λένα να αναλάβει την πλήρη φροντίδα του νοικοκυριού και να εργάζεται παράλληλα στα κτήματα που εκείνος είχε στην επαρχία. Η εργασία αυτή της Λένα παρέμενε απλήρωτη. Πρόκειται για μία συνήθη τακτική των εργοδοτών. Ωστόσο, η κατάσταση επιδεινώθηκε για τη Λένα, καθώς ο σύζυγός της αρρώστησε και εκείνη θα έπρεπε να γίνει όχι μόνο η νοσοκόμα του, καθώς «ήταν σφιχτός» αλλά και να μάθει μετά το θάνατό του ότι ήταν φορέας του AIDS, όπως πλέον και η ίδια. Το βίωμα της Λένα περιγράφει σε βάθος αυτό που η Βασιλικού (2009) ορίζει ως **«τρωτότητα» της γυναίκας**, δηλαδή κατά πόσο είναι ευάλωτη στην προσπάθειά της να επιβιώσει.

Παρότι οι Βουλγάρες μετανάστριες είναι λευκές αυτή η «λευκότητα» στην υπηρετική ταξική θέση και η ταυτότητα τους διασταυρώνεται πέρα από έμφυλα και με φυλετικά χαρακτηριστικά. Ο θεσμός της δουλείας αποτελεί τη βάση του συγκεκριμένου επαγγέλματος. Κρίσιμο σημείο στην ανάλυση αποτελεί η δημοφιλής εικόνα των οικιακών εργαζομένων ως μαύρες γυναίκες υπηρέτριες (και σκλάβες). Το χαμηλό κύρος της εργασίας προϋπάρχει και στις χώρες όπου η οικιακή εργασία εκτελείται από εσωτερικές μετανάστριες (όπως η Ελλάδα). Η αντικατάσταση παγκοσμίως των οικιακών βοηθών από τις μετανάστριες χαρακτηρίζει την εργασιακή αυτή θέση ως θέση χαμηλού κύρους και περιγράφει την υποδούλωση και τη φτώχεια των μεταναστριών. Ο δεσμός με το θεσμό της δουλείας εξακολουθεί να λειτουργεί μέσα από την υποταγή/υποτέλεια των οικιακών εργατριών (Nilliasca, 2011). Ίσως πιο χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της αυτοαναφοράς της Γαλίνας: «Είμαστε λευκές σκλάβες που κινούνται κάτω από αόρατα μαστίγια».

Οι ταυτότητες των Βουλγάρων οικιακών εργατριών είναι αρκετά σύνθετες. Ενώ έχουν τα ίδια φυλετικά χαρακτηριστικά, μπορεί να βρίσκονται κοντά ή ακόμη να υπερτερούν της ταυτότητας των μελών της οικογένειας στην οποία εργάζονται. Οι διαφορές συνεχίζουν να βρίσκονται στην καταγωγή, στην εθνικότητα, στη φτώχεια και στις άνισες σχέσεις της υποτέλειας.

Συνοψίζοντας, η έμφυλη ταυτότητα των οικιακών εργατριών διασταυρώνεται με την τάξη, την εθνικότητα και τη μεταναστευτική τους ιδιότητα, καθώς και με άλλες πρόσθετες διαστάσεις. Συνολικά, για τις συνεντευξιαζόμενες, η οικιακή εργασία έχει το κύρος της εργατικής τάξης. Παρότι έμμισθη, είναι δύσκολο να θεωρηθεί εργασία λόγω του έμφυλου χαρακτήρα της. Για το λόγο αυτό, η έμφυλη ταυτότητα της οικιακής εργασίας είναι αυτή που υπερτερεί.

IV. Καθημερινές πρακτικές, πραγμάτευση και διεκδίκηση δικαιωμάτων

Στην προσπάθειά τους να προσαρμοστούν στο επάγγελμά τους, οι μετανάστριες επιστρατεύουν διάφορες πρακτικές και συμπεριφορές για την αποφυγή ή τη διαχείριση ισχυρών και απειλητικών συναισθημάτων, όπως το άγχος και η θλίψη, ή διάφορων αποδιοργανωτικών συναισθηματικών εμπειριών, καθώς και για τη διατήρηση της αυτοεκτίμησης. Έτσι, μπορεί να εσωτερικεύουν ασυνείδητα την υποταγή ή να την αρνούνται. Στην ψυχολογία, η θεωρείται ότι έχει θετική επίδραση στο άτομο εφόσον το βοηθά να προσαρμοστεί, αλλά όταν εκδηλώνεται μετά από κάποια απειλή, ονομάζεται άμυνα. Συνεπώς, όταν οι οικιακές εργάτριες θεωρούνται μέλη της οικογένειας στην οποία εργάζονται, τότε μπορούν να διαχειριστούν αποτελεσματικότερα τα συναισθήματα που προκαλούνται από την ασυμφωνία μεταξύ της εργασιακής θέσης και της αυτοεκτίμησής τους, η οποία είναι μειωμένη εξαιτίας της άνισης ταξικής σχέσης μεταξύ των ιδίων και των εργοδοτών/-τριών τους.

Μία άλλη περίπτωση άρνησης είναι η αναγνώριση της οικιακής εργασίας ως επάγγελμα ή/και ως μία οικουμενική ανθρωπιστική δράση, κάτι το οποίο φάνηκε να ισχύει ιδιαίτερα στις αφηγήσεις των Ευαγγελιστριών μεταναστριών:

«Στην αρχή έκλαιγα κάθε μέρα. Κάθε μέρα και όχι μόνο μία φορά. Πέντε- έξι φορές ίσως. Έλεγα ‘μέχρι πότε θα γίνεται αυτό;’. Στο τέλος άρχισα να συνηθίζω. Η αγάπη μου προς τους ανθρώπους και τη δουλειά μου με κράτησε. Έπρεπε να στηρίζω τη οικογένεια μου πίσω (στη Βουλγαρία)... Αγαπώ το επάγγελμά μου (της νοσοκόμας). Διαλέγω τις δύσκολες περιπτώσεις γιατί εκεί μπορώ να χρησιμοποιώ το επάγγελμά μου. Μου αρέσει να βοηθάω τους ανθρώπους. Το έχω μέσα μου. Είμαι τρεις φορές αδελφή: νοσοκόμα, αδελφή του Θεού και αδελφή για τα αδέλφια μου.» (Λυδία, Ευαγγελίστρια)

Όλες οι μετανάστριες αλλάζουν δουλειά όταν νιώθουν πως η εργασία τους δεν αναγνωρίζεται και επιλέγουν να εργαστούν όπου τους φέρονται «σαν άνθρωποι», ή, όπως χαρακτηριστικά λέει η Ιλίνα, όχι σαν «έλεγαν ξένη, αλλά (σαν) κυρία». Η Χριστίνα αναφέρει πως «όταν τελειώσει η ανθρώπινη συμπεριφορά και αρχίζουν και σου συμπεριφέρονται σαν ‘λευκή σκλάβα’, τότε παίρνεις τα πράγματά σου και φεύγεις.»

Η «αναγνώριση» της συνεισφοράς των οικιακών εργατριών είναι μία προσπάθεια να δραπετεύσουν από υπηρεσιακή αορατότητα (Χαντζαρούλα, 2012). Για τον λόγο αυτό, πολλές οικιακές εργάτριες επιμένουν στη σύναψη αποκλειστικά επαγγελματικών σχέσεων, ώστε να μπορούν να πραγματεύονται ευκολότερα τα δικαιώματά τους και να μειώσουν τον έλεγχο που τους ασκείται. Η σύναψη αποκλειστικά επαγγελματικών σχέσεων μεταξύ των οικιακών εργατριών και των εργοδοτών/-τριών ευνοείται όταν εκείνες εργάζονται ως «εξωτερικές»:

«Όχι, δεν νιώθω μέλος της οικογένειας. Εγώ δεν το επιθυμώ. Δεν θέλω προσωπικές σχέσεις. Απλά είναι τα πράγματα: είμαι εργάτρια, όχι μέλος της οικογένειας. Όρια για τα

πάντα πρέπει να έχεις. Δεν επιτρέπω οικειότητες στη, τουλάχιστον όχι παραπάνω από όσο πρέπει. Δεν περνάω ελεύθερο χρόνο με τους εργοδότες. Τα πάντα συμβαίνουν στο ωράριό μου. Μία φορά με κάλεσαν στη γιορτή των παιδιών, αλλά ήμουν άρρωστη και δεν πήγα.» (Τοντόρκα)

Επιπλέον, οι οικιακές εργάτριες επιλέγουν διάφορες «τακτικές όπως η μίμηση, η κριτική, η υπομονή, η διαπραγμάτευση, η επινοητικότητα» (Χαντζαρούλα, 2012:40) για να πετύχουν καλύτερες συνθήκες εργασίας, σχετική ελευθερία στη λήψη αποφάσεων και ταυτόχρονα μία θετικότερη αυτοαναφορά. Η προσωπική εμπλοκή και η συναισθηματική επιτέλεση μπορεί όμως να είναι και μία εργασιακή πρακτική των οικιακών εργατριών που τις διευκολύνει να διασφαλίσουν καλύτερες συνθήκες εργασίας, άτυπη διαχείριση και εξουσία εντός της εργασιακής σχέσης (Ally, 2009). Παρότι αναφέρουν καταπιεστικές σχέσεις και καταστάσεις στις οποίες υπήρξαν θύματα, οι μετανάστριες περιγράφουν τους τρόπους και τις πρακτικές που εφαρμόζουν για να αποκτήσουν περισσότερα δικαιώματα (Lee & Piper, 2013).

Οι στενές προσωπικές σχέσεις προσδιορίζουν την χαμηλή έμφυλη ταξική θέση μαζί με την αντίσταση των εργατριών. Οι οικιακές εργάτριες σιωπούν, αλλά δεν είναι παθητικές αποδέκτριες της ταξικής ανισότητας και εκμετάλλευσης. Οι μετανάστριες αντιστέκονται όταν δεν τους συμπεριφέρονται «ανθρώπινα» και διαπραγματεύονται όμως την αξιοπρέπεια τους. Η Λυδία αντιστάθηκε στην επιθετική συμπεριφορά του εργοδότη της και περιέγραψε το περιστατικό ως ζήτημα αυτοσεβασμού, καθώς δεν άντεχε ο εργοδότης της να της μιλάει στον ενικό και προσβλητικά:

«Μία άλλη φορά άρχισε να μου φωνάζει... Γιατί μου φωνάζεις; Μην μου φωνάζεις γιατί θα σηκωθώ και θα φύγω. Η βαλίτσα μου είναι έτοιμη. Εσύ να κοιτάς τη μάνα σου, να δεις πώς είναι να δουλεύεις με 150 κιλά άνθρωπο.» (Λυδία).

Το περιστατικό αυτό δεν αποτελεί είναι απλώς ζήτημα άρνησης των υπερβολικών απαιτήσεων του εργοδότη που αφορούσαν την ποσότητα εργασίας που έπρεπε να εκτελεσθεί, αλλά και αντίσταση στην υλική εκμετάλλευση και την ψυχολογική βία που της ασκούνταν.

Τέλος, με τα χρόνια παραμονής στη χώρα και την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, οι μετανάστριες δυναμώνουν τη θέση τους. Επίσης, ισχυροποιούνται μέσα από τις ατομικές και τις συλλογικές διεκδικήσεις και τη συμμετοχή τους σε φορείς όπως η εκκλησία ή τα τοπικά συνδικάτα.

Συμπεράσματα

Στο πλαίσιο της φεμινιστικής σκοπιάς και συγκεκριμένα της θεωρίας των διασταυρουμένων ταυτοτήτων, διερευνήθηκε η διαδικασία εισαγωγής και μακροχρόνιας παραμονής στην οικιακή εργασία των Βουλγάρων μεταναστριών στην Ελλάδα. Η ανάλυση βασίστηκε στις προσωπικές εμπειρίες των μεταναστριών σε σχέση με την έμφυλη ταξικότητα του επαγγέλματος και με άλλες συναρθρώσεις, όπως η ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο, η εθνική προέλευση, κτλ. Επιπρόσθετα, η μαρξιστική θεωρητική προσέγγιση χρησιμοποιήθηκε στην εξέταση της διαδικασίας διαμόρφωσης των υποκειμένων στο επάγγελμα, τους ελεγκτικούς μηχανισμούς, την εκμετάλλευση και ειδικά στην εσωτερίκευση των καθηκόντων. Τέλος, η βεμπεριανή προσέγγιση σχετίστηκε με το κοινωνικό κύρος και τον τρόπο που οι ίδιες οι μετανάστριες ερμηνεύουν τα βιώματά τους ως αλλοδαπές, μετανάστριες και οικιακές εργάτριες.

Η ανάλυση βασίστηκε στις έμφυλες σχέσεις και στον τρόπο που αυτές επηρεάζονται από την μετανάστευση και την οικιακή εργασία. Τα κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά πριν τη μετανάστευση διερευνήθηκαν σε δύο χρονικά πλαίσια: πριν τη πτώση του κομμουνιστικού συστήματος και κατά την περίοδο που ακολούθησε, ως ένα μεταβατικό στάδιο πριν από τη μετανάστευση. Αρχικά αναλύθηκαν το κοινωνικό στάτους των γυναικών και οι έμφυλες σχέσεις στις οικογενειακές μονάδες στη Βουλγαρία, όσο αφορά την εργασιακή και επαγγελματική εξέλιξη, την καθημερινότητα και τον καταμερισμό των οικογενειακών ευθυνών.

Στη συνέχεια, εξετάστηκαν οι λόγοι που οδήγησαν τις γυναίκες στη μετανάστευση, όπως η ανεργία, η φτώχεια και οι δυσμενείς οικονομικές συνθήκες. Στο πλαίσιο αυτό διερευνήθηκαν οι αλλαγές στις οικογένειες και στο κοινωνικό κύρος των μεταναστριών ως αποτέλεσμα της αποδιοργάνωσης της κοινωνίας.

Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι οι μετανάστριες είχαν ήδη εργασθεί σε θέσεις χαμηλού κύρους πριν έρθουν στην Ελλάδα. Από την άλλη, δεν παρατηρήθηκαν επιπτώσεις στις οικογενειακές σχέσεις, καθώς ήταν ήδη διαμορφωμένες πριν την κρίση. Γυναίκες που μεγάλωναν μόνες τα παιδιά τους ήταν αυτές που μετανάστευσαν αμέσως μετά την απώλεια της εργασίας τους.

Οι γυναίκες είχαν ενεργό ρόλο στην αναζήτηση εργασίας στο εξωτερικό λόγω ζήτησης στο συγκεκριμένο επάγγελμα. Η μετανάστευση ήταν η μόνη λύση για να στηρίξουν την οικογένειά τους και η σχετική απόφαση πάρθηκε σε συνεννόηση με το συγγενικό κύκλο.

Σύμφωνα με τις αφηγήσεις, ενώ στη Βουλγαρία υπήρχε ισότιμη πρόσβαση και των δύο φύλων στην αγορά εργασίας, η κατανομή της οικιακής εργασίας ήταν έμφυλη και η Βουλγάρα γυναίκα ανέλαμβανε όλες τις υποχρεώσεις του νοικοκυριού ή τις μοιραζόταν με γυναίκες-μέλη της οικογένειας. Η συνδρομή των ανδρών ήταν εθελοντική και συμπληρωματική. Συνεπώς, οι έμφυλοι ρόλοι στην παροχή φροντίδας δεν διέφεραν από αυτούς στην ελληνική οικογένεια. Επίσης, υπήρχε ταύτιση των ταξικών θέσεων των ατόμων που δρούσαν ως πάροχοι φροντίδας στη Βουλγαρία και στην Ελλάδα. Τέλος, οι όμοιοι έμφυλοι ρόλοι στην παροχή φροντίδας προετοίμασαν τις μετανάστριες για το αντικείμενο εργασίας τους.

Υπήρξαν μετανάστριες που είχαν εμπειρίες από κατώτατες θέσεις εργασίας στη Βουλγαρία πριν μεταναστεύσουν, συνεπώς το κοινωνικό τους κύρος ήταν ήδη χαμηλό. Η πολύχρονη παραμονή στο επάγγελμα της οικιακής εργάτριας, όμως, φαίνεται να οδήγησε τις συνεντευξιαζόμενες στη συλλογική αναγνώριση της ταξικής και έμφυλης θέσης τους ως «υπηρέτριες», καθώς στις περιγραφές τους αναφέρονται συχνά ως «εμείς». Η λέξη «εμείς» περιγράφει μία συλλογική γυναικεία εθνοτική εμπειρία των μεταναστριών-οικιακών εργατριών.

Η έρευνα έδειξε ότι οι ταυτότητες των Βουλγάρων οικιακών εργατριών είναι αρκετά σύνθετες, παρότι ξεχωρίστηκαν τρεις κυρίαρχες ταυτότητες: η Γυναίκα, η Εργαζόμενη και η Μετανάστρια/Βουλγάρα. Η διάσταση του φύλου φαίνεται να υπερτερεί και σε σχέση με τις πρόσθετες συναρθρώσεις, όπως η ηλικία και η σεξουαλικότητα. Τέλος, αν και οι Βουλγάρες μετανάστριες ανήκουν στην ίδια φυλή με τους εργοδότες τους, η διάσταση της φυλής υπογραμμίστηκε, όπως και η έμφυλη ταξικότητα της οικιακής εργασίας. Η πολλαπλότητα των συναρθρώσεων δείχνει ότι οι Βουλγάρες μετανάστριες «γίνονται διασταυρούμενες» μέσα από την οικιακή εργασία και τη μετανάστευση.

Από τα αποτελέσματα δεν προκύπτει η αναστροφή των έμφυλων ρόλων και σχέσεων, αλλά η ενίσχυσή τους. Οι γυναίκες αντιλαμβάνονται την απόφασή τους να εγκαταλείψουν τα παιδιά τους ως μέρος του ρόλου της εργαζόμενης μητέρας-«κουβαλήτριας» (breadwinner) και ως αναγκαστική και μόνη λύση (Lutz, 2008). Ωστόσο, δε θεωρούν την οικιακή εργασία ως πρόκληση για την έμφυλη ταυτότητά τους, γιατί συμπίπτει με τους έμφυλους ρόλους στη Βουλγαρία. Η ασυμβατότητα με την ταξική τους ταυτότητα, όμως, υπάρχει λόγω της υπηρετικής θέσης και της υποταγής στην οποία υποχρεώνονται. Ενώ αποδέχονται ως «φυσικούς» τους έμφυλους ρόλους που αναλαμβάνουν στην ελληνική οικογένεια, οι μετανάστριες βιώνουν την καταπίεση και την κατασκευή τους ως «ξένες» και «υπηρέτριες» σε θέση κατώτερη και από «πράγματα προς πέταγμα». Για να αποφύγουν την ασυμφωνία με το χαμηλό κύρος, κάποιες

μετανάστριες εγκλωβίζονται στον έμφυλο ρόλο της «γυναίκας» (επαγγελματίας/νοσοκόμα, μέλος οικογένειας) και όχι της τάξης (δούλα). Εναλλακτικά, οι μετανάστριες νοσηματοδοτούν την εργασία τους ως θυσία για την οικογένειά τους. Οι συνεχείς επαφές με την οικογένεια και η οικογενειακή συνένωση, όταν είναι εφικτή, είναι η στρατηγικές που επιλέγουν για να διατηρήσουν τους κοινωνικούς δεσμούς τους στη χώρα αποστολής.

Το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα προκύπτει σε όλο το πλαίσιο της έρευνας, καθώς η εργασία όχι μόνο εξελίσσεται στο παρόν, αλλά περιλαμβάνει και τις αναφορές στα μελλοντικά σχέδια των μεταναστριών, παρόλο που οι περισσότερες μετανάστριες διανύουν την τρίτη ηλικία²³.

Παρά την εργασιακή εκμετάλλευση και τις σχέσεις ανισότητας που αναφέρθηκαν στις αφηγήσεις, οι μετανάστριες φαίνεται να είναι εγκλωβισμένες στη συγκεκριμένη θέση εργασίας. Η αναφορά των μεταναστριών στην εργασία τους ως «φυλακή», πέρα από σχήμα λόγου, σχετίζεται και με συμπεριφορές και ενδείξεις παρόμοιες με αυτές που προκύπτουν σε ένα ιδρυματικό περιβάλλον²⁴. Οι προσωπικότητες των μεταναστριών μεταλλάσσονται μέσα από το επάγγελμά τους, ως αποτέλεσμα της εσωτερίκευσης ορισμένων καθηκόντων που καλούνταν να εκτελέσουν. Κάποια από τα καθήκοντα αυτά ήταν η συνεχής διαθεσιμότητα και η ετοιμότητά τους, η υπομονή, η μη έκφραση αντιρρήσεων, η συμμόρφωση με τις επιταγές των εργοδοτών και η υιοθέτηση συγκεκριμένων τρόπων συμπεριφοράς. Πρόκειται, συμπερασματικά, για μία ενσώματη εμπειρία της υπηρετικής ιδιότητας.

Το κρίσιμο σημείο στην αναπαραγωγή της οικιακής εργασίας είναι ο εγκλωβισμός στη συγκεκριμένη θέση και στα χαρακτηριστικά του επαγγέλματος. Ο εγκλωβισμός στην οικιακή εργασία δεν συνδέεται μόνο με το περιβάλλον και την εσωτερίκευση των τεχνικών ελέγχου και πρακτικών συμμόρφωσης. Γίνεται ακόμη πιο ισχυρός σε ένα άλλο επίπεδο: όταν εσωτερικεύονται μέσω της ανάπτυξης προσωπικών σχέσεων οι άνισες σχέσεις εξουσίας. Οι μετανάστριες συγχέουν το αντικείμενο της εργασίας και τη συναισθηματική εμπλοκή στην εκτέλεσή του. Από τις αφηγήσεις προκύπτει ταύτιση με συγκεκριμένους έμφυλους ρόλους και προσκόλληση στα άτομα που φροντίζουν. Η ταύτιση με τους έμφυλους ρόλους οδηγεί στην αναπαραγωγή της οικιακής εργασίας μέσω της διαδικασίας της συναίνεσης (Arendt, 1958, Brown, 1992). Στην έρευνα προέκυψαν τρεις βασικοί έμφυλοι ρόλοι (κόρη, μητέρα, νοικοκυρά) που αντιστοιχούν στις υπηρεσίες παροχής φροντίδας (φροντίδα ηλικιωμένων ατόμων, φροντίδα παιδιών, φροντίδα νοικοκυριού) και σχετίζονται άμεσα με τα έμφυλα στερεότυπα της οικιακής εργασίας, καθώς και με τις «ψευδο-οικογενειακές σχέσεις» που αναπτύσσονται (Ξυπολυτάς,

²³Η Λυδία, 80 ετών, δήλωσε: «θα εργάζομαι μέχρι να φτάσω τα 100».

²⁴Βλ. Foucault, M. (2011). *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον.

2013:267). Οι τελευταίες είναι πολύ σημαντικές, καθώς οι μετανάστριες ταυτίζονται με την εργοδοτική οικογένεια, ειδικά όταν αναπτύσσουν στενές σχέσεις με τα άτομα που φροντίζουν. Βέβαια, κάτι τέτοιο ισχυροποιεί τις άνισες σχέσεις με την εργοδοτική οικογένεια, καθώς η εργασία παύει να θεωρείται «δουλειά» και ερμηνεύεται ως οικογενειακή σχέση. Ως αποτέλεσμα, ενώ βρίσκεται σε συνθήκες εκμετάλλευσης, η μετανάστρια αναζητά προστασία από τους εργοδότες της (Ψημμένος & Σκαμνάκης, 2008).

Βιβλιογραφία

- Agamben, G. (2002). *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive* (μτφ. Daniel Heller-Roazen). Νέα Υόρκη, Zone Books.
- Ally, S. (2009). *From Servants to Workers: South Africa Domestic Workers and the Democratic State*. Ιθάκα, Cornell University Press.
- Ambrosini, M., (2012). Surviving Underground: Irregular migrants, Italian families, invisible Welfare. *International Journal of Social Welfare* 21, 361–371.
- Angelidou, A. (2008). Migrations in the “neighbourhood”: Negotiation of identities and representations about “Greece” and “Europe” among Bulgarian migrants in Athens. *Balkanologie*, 11, 1-2.
- Andall, J. & Sarti, R. (2004). «Le Transformazioni del servizio domestico in Italia: un’ introduzione». *Polis* (2004), VIII, 1: 5-16.
- Andall, J. (2000). *Gender, Migration and Domestic Service: The Politics of Black Women in Italy*. Λονδίνο, Ashgate.
- Anderson N. (1923) *The Hobo: The Sociology of the Homeless Man*. Chicago: University of Chicago Press.
- Anderson B. and A. Phizacklea (1997) *Migrant Domestic Workers: A European Perspective*, Leicester: Leicester University / EU.
- Anderson B. (2000). *Doing the Dirty Work: The Global Politics of Domestic Labour*. London: Zed Books
- Anderson, B. (2014). Nations, migration and domestic labor: The case of the UK. *Women’s Studies International Forum* 46, 5–12.
- Antoniou & Dalla, (2011). Immigration, Acculturation, and Responses to Perceived Employment Discrimination: A study of Albanian and Bulgarian Immigrants in Greece.. *New Directions in Organizational Psychology and Behavioral Medicine*, 385-397.
- Arendt H. (1958) *The Human Condition*. Chicago: Chicago University Press.
- Atkinson R. & J. Flint (2001) “Accessing Hidden and Hard-to-Reach Populations: Snowball Research Strategies”. *Social Research Update*, 33: 51-58.
- Avico U., Kaplan C., Korczak D. & Van Meter K. (1988). *Cocaine epidemiology in three European Community cities: a pilot study using a snowball sampling methodology*. Brussels: European Communities Health Directorate.
- Bakan, A. & Stasiulis, D. (1995). «Making the Match: Domestic Placement Agencies and the Radicalization of Women’s Household Work», *Signs*,

- Baldwin-Edwards, M. (2004). *Statistical data on Immigrants in Greece: an analytic study of Available data and Recommendations for Conformity with European Union standards-final report*. Athens: IMEPO.
- Barret, Michelle. (1991). *The Politics of Truth: From Marx to Foucault*, Cambridge: Polity Press
- Basch, L., Schiller, N. & Blanc, C. (1994). *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States*, Routledge.
- Βασιλικού Κ. (2007). *Γυναικεία Μετανάστευση και Ανθρώπινα Δικαιώματα. Μια βιογραφική έρευνα για τις οικιακές βοηθούς από τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, Γραφείο Διεθνών και Συνταγματικών Θεσμών.
- Βασιλικού Κ. (2009) «Μετανάστριες Οικιακοί Βοηθοί και ‘Διεθνική Οικογένεια’». *Κοινωνική Ανάπτυξη και Συνοχή* 4 (1): 109-125.
- Βασιλικού, Κ. (2009). Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη 2009 4 (1), 109-125, Social Cohesion and Development 2009 4 (1), 109-125, Μετανάστριες οικιακές βοηθοί και “διεθνική” οικογένεια, Ακαδημία Αθηνών.
- Βεΐκου Μ. (1998). ‘Αναγκαστική μετανάστευση: Στοιχεία κοινωνικού αποκλεισμού και εθελοντικής αποδοχής ανισοτήτων’, στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Κοινωνικές ανισότητες και αποκλεισμός*, Αθήνα: Εξάντας. σσ. 479-487.
- Berg, M. (1993). «What Difference Did Woman’s Work Make to the Industrial Revolution» *History Workshop Journal* (1993), 35:22-44.
- Berry, J. W. (1996). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46(1), 5-68.
- Battistella, G.& Asis, M.M.(2011). Mobility and Migration Choices: Thresholds to Crossing Borders.
- Benston, M., (1969). The political economy of women’s liberation. *Monthly Review* 21.
- Beynon H. (1984) *Working for Ford*. London: Penguin.
- Boyd, M. (1989). Family and personal networks in international migration Recent developments and new agendas. *International Migration Review*, 23, 638- 670.
- Brah, Avtar. (1999). ‘The Scent of Memory: Strangers, Our Own and Others.’ *Feminist Review* 40, pp.4-26.
- Brah, A., & Phoenix, A. (2004) ‘Ain’t I a Woman: Revisiting Intersectionality.’ *Journal of International Women’s Studies* 5, 3: 76-85.
- Braverman H. (1974) *Labour and Monopoly Capital*. New York: Monthly Review Press.
- Brown R. K. (1992) *Understanding Industrial Organizations: Theoretical Perspectives in Industrial Sociology*. London: Routledge

- Browne, I. & Misra, J. (2003). *The Intersection of Gender and Race in the Labor Market*, *Annual Review of Sociology*, Vol. 29:487-513
- Burawoy M. (1979) *Manufacturing Consent: Challenges in the Labor Process under Monopoly Capitalism*, Chicago: Chicago University Press.
- Burman, E. (1997). Feminist Research. In: Peter Banister et al., *Qualitative Methods in Psychology*. Buckingham: Open University Press, pp. 121-141.
- Burman, E. (2004). From Difference to Intersectionality. *European Journal of Psychotherapy and Counselling*, 6(4): 293-308.
- Butler, J. (2004). *Undoing gender*. Routledge, London and New York.
- Butler, J. (2006). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, 1st ed. Routledge, New York.
- Campani, G. (1995). Ethnic networks and association, Italian mobilization and immigration issues in Italy. *Ethnic and Racial Studies*, 143-147.
- Campani (2000) 'Immigrant Women in Southern Europe: Social Exclusion, Domestic Work and Prostitution in Italy' in King R. (ed) *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*. London: Macmillan.
- Castles, S. & Miller, M. (1993). *The age of Migration*, London: MacMillan.
- Castles, Stephen, Magdalena Arias Cubas, Chulhyo Kim, and Derya Ozkul (2012): »Irregular Migration: Causes, Patterns and Strategies.« In *Global Perspectives on Migration and Development*, Irena Omelaniuk (ed.), 117–152. Dordrecht, Heidelberg, New York, London: Springer.
- Cavounidis J. (2003) "Gendered Patterns of Migration to Greece", *The Greek Review of Social Research*, 110: 221-238.
- Cimberle Crenshaw. (1989). 'Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black, Feminist Critique of Anti-discrimination Doctrine', *Feminist Theory*, and Antiracist Politics.' pp. 538-554.
- Cvajer, M. (2011). Hyper-femininity as decency: beauty, womanhood and respect in migration, *Ethnography*, 12 (3): 356–374, doi: 10.1177/1466138110392463.
- Cohen, R. (1997). *The New Helots: Migrants in the International Division of Labour*. Oxford: Oxford Publishing Services.
- Collins, P. H. (1990). *Black Feminist Thought*. London: Harper.
- Collins, H. & Chepp, V. (2012). Intersectionality. In: Charlene Nagy Hesse-Biber (Ed.) *The Handbook of Feminist Research. Theory and Praxis*. London and New York: Sage, pp. 57-87. Cornfield J. P. and D. Keene (ed.) *Work in Towns 850-1850*. Leicester: Leicester University Press.

- Constable, N. (1997). *Maid to Order in Hong Cong: Stories of Filipina Workers*. Cornell University Press.
- Dalla Costa, M., James, S. (1973). *The Power of Women and the Subversion of the Community*. Falling Wall Press, Bristol.
- Dhamoon, R. (2010). *Considerations on Mainstreaming Intersectionality*. Political Research Quarterly.
- Davidoff, L. (1973). "Domestic service and the working-class life-cycle", *Bulletin of the Society or the Study of Labour History* 26 (1973): 10–12
- Davies, B. (2008). Ταυτότητα, απόρριψη και διαφορετικότητα. Δημιουργώντας τον εαυτό, δημιουργώντας τη διαφορά. Στο: Madeleine Arnot, Mairtin Mac an' Ghaill (Eds.), *Φύλο και Εκπαίδευση*. Αριστοτέλειο Παν/μιο Θεσσαλονίκης.
- Delphy, C. & Leonard, D. (1992). *Familiar Exploitation: A New Analysis of Marriage in Contemporary Western Societies*, Oxford: Polity Press.
- Dill, B. T. (1989). Across the boundaries of race and class: an exploration of work and family among black female domestic servants, 13 (1994); Phyllis Palmer, Domesticity and dirtQ housewives and domestic servants in the United, 1920-1945 6 (1989).
- Dua, Enakshi (2007): »Exploring Articulations of »Race« and Gender: Going Beyond Singular Categories,« in S. P. Hier and B. Singh Bolaria (eds.), *Race and Racism in 21st Century Canada: Continuity, Complexity, and Change*, Peterborough: Broadview Press.
- Donzelli, S. (2013). Migration, the Global South, and Migrant Women Workers in the Field of Border Studies: Theoretical Approaches, Themes of Inquiry, and Suggestions for Future Work. Ανακτήθηκε από: https://www.iss.nl/fileadmin/ASSETS/iss/Documents/Research_and_projects/IDRC-MGSJ/Donzelli_BorderStudies_review_essay_annotated_bibly_15July2013.pdf
- Ebert, T., (1995). (Untimely) Critiques for a Red Feminism, in: Zavarzadeh, M., Ebert, T.L., Morton, D.E. (Eds.), *Post-Ality: Marxism and Postmodernism*. Maisonneuve Press, Washington DC.
- Edwards, Rose. (1988). *Middle class women visiting working class women Some implications for middle - class feminist researchers interviewing working - class women*. Unpublished paper, South Bank Polytechnic, London.
- Edwards R. (1979) *Contested Terrain: The Transformation Of The Workplace In The Twentieth Century*. New York: Basic Books
- Ehrenreich, B & Hochschild, A.R. (2003). «Introduction» Στο B.Ehrenreich & A.R. Hochschild, (επιμ.), *Global Woman Nannies, maids and sex workers in the New Economy*, Νέα Υόρκη, Granta.

- Eisenstein, H., (2009). *Feminism Seduced: How Global Elites Use Women's Labor and Ideas to Exploit the World*. Paradigm Publishers, Boulder, CO.
- Epstein, B. (2010). Pourquoi le poststructuralisme est une impasse pour le féminisme. *Revue Agone En ligne*, 85–105.
- Έμκε-Πουλοπούλου Η. (2007) *Η Μεταναστευτική Πρόκληση*. Αθήνα:Παπαζήσης/Ελληνική Εταιρία Δημογραφικών Μελετών.
- Federici, S. (1975). *Wages Against Housework*, Power of Women Collective and Falling, Wall Press.
- Federici, S. (2012). *Revolution at Point Zero*, 1st ed. PM Press.
- Finch, Janet. (1984). 'It's great to have someone to talk to': The ethics and politics of interviewing women. In Colin Bell & Hellen Roberts (Eds.). *Social researching: Politics, Problems, practice* (pp. 70- 87).London: Routledge and Kegan Paul.
- Fraser, N. (1993). "Beyond the Master/Subject Model: Reflections on Carole Pateman's Sexual Contract". *Social Text*, 37: 173–181.
- Frye, M. (1983). *The Politics of Reality: Essays in Feminist Theory*, Freedom, California; The Crossing Press.
- Gambetta D. (1991) *Were They Pushed or Did They Jump? Individual Decision Mechanisms in Education*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gamburd, M. (2003). «Breadwinners no more».Στο Barbara Ehrenreich Arlie Russel Hochschild (επιμ.)*Globalwoman*. Nanniew, maids and sex workers in the new economy. Νέα Υόρκη Granta, 2003, 190-206.
- Giddens, A. (1998) *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Glenn E. N. (1991) "Cleaning Up/Kept down: A Historical Perspective on Racial Inequality in Women's Work" *Stanford Law Review* 43 (6): 1333- 1356.
- Glick Schiller, N., Basch, L.& Blanc-Szanton, C.(1995). "Transnationalism: a new framework for understanding migration" στο *Towards a Transnational Perspective on Migration: Race, Class, Ethnicity and Nationalism Reconsidered*, New York Academy of Sciences, vol. 645).
- Gorbán, D., Tizziani, A. (2014). Inferiorization and deference: The construction of social hierarchies in the context of paid domestic labor. *Women's Studies International Forum* 46, 54–62.
- Gouldner, Helen, & Strong, May Symons. (1987). *Speaking of friendships: Middle class women and their friends*. New York: Greenwood press.

- Graham, Hilary (1983). Do her answers fit his questions? Women and the survey method. In Eva Gamarnikow, David Morgan, June Purvis, & Daphne Taylorson (Eds.) *The public and the private* (pp. 132-146). London: Heinemann.
- Griffiths P., Gossop M., Powis B. and Strang J. (1993) “Reaching hidden populations of drug users by privileged access interviewers: methodological and practical issues” *Addiction*. 88: 1617-1626.
- Gordon, M. (1964). *Assimilation in American life*. New York: Oxford Press.
- Gutiérrez-Rodríguez, E., (2014). Domestic work–affective labor: On feminization and the coloniality of labor. *Women’s Studies International Forum* 46, 45–53.
- Goldthorpe & Lockwood, 1968,
- Guillaumin, C. (1995). *Racism, Sexism, Power and Ideology*. Routledge: London and New York.
- Haraway, D. (1991). *Simians, cyborgs, and women: The reinvention of women*. Routledge, London and New York.
- Harding, S. (1987). *Feminism and Methodology*. Indiana University: Bloomington and Indianapolis.
- Hartmann, H. (1980). “The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Toward a More Progressive Union,” in Lydia Sargent (ed.), *Women and Revolution*, Boston: South End Press.
- Hartsock, N., 1983. *Money, Sex, and Power: Toward a Feminist Historical Materialism*, Boston: Northeastern University Press.
- Hennessy, R. (1993). Queer Theory: A Review of the “Differences” Special Issue and Wittig’s “The Straight Mind.” *Signs* 18, 964–973
- Hennessy, R., Ingraham, C. (Eds.) (1997). *Materialist Feminism: A Reader in Class, Difference, and Women’s Lives*, 1st ed. Routledge, New York.
- Hondagneu-Sotelo, P., (2007). *Domestica: Immigrant Workers Cleaning and Caring in the Shadows of Affluence*. University of California Press, Berkeley
- Hochschild, A.R. (2000). Global care chains and emotional surplus value, in: Giddens, A., Hutton, W. (Eds.), *On The Edge*. John Cape, London, pp. 130–146.
- Hochschild A. R. (2003) *The Managed Heart: The Commercialization of Human Feeling*. (20th Anniversary Edition). Berkeley: University of California Press.
- Jackson, S. (2001). Why a materialist feminism is (still) possible—and necessary. *Women’s Studies International Forum* 24, 283–293.
- Καβουνίδη Τ. (1998) *Μετανάστευση, νομιμοποίηση και κοινωνικά δίκτυα, Πρόσφυγες και μετανάστες στην Ελληνική αγορά εργασίας*, Αθήνα: ΕΚΕΜ

- Καμπούρη Ε. (2007) *Φύλο και Μετανάστευση: Η Καθημερινή Ζωή των Μεταναστριών από την Αλβανία και την Ουκρανία*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κασιμάτη Κ. (1992) *Πόντιοι Μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: Κοινωνική και Οικονομική τους Ένταξη*, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο και Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού.
- Κασιμάτη, Κ. (2003). Γυναικεία μετανάστευση από Αλβανία και Πολωνία- Απασχολήσεις και Διαφορετικότητες. Στο Κ. Κασιμάτη (Επιμ.), *Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ένταξης: η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών Μεταναστών*, (σελ. 157- 195). Αθήνα: Gutenberg/ ΚΕΚΜΟΚΟΠ.
- Κασιμάτη Κ. και Ι. Ψημμένος (2004) «Οργανωτική Κουλτούρα και Κοινωνικός Αποκλεισμός» στο Πετμεξίδου Μ. και Χ. Παπαθεοδώρου (εκδ) *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*. Αθήνα: Εξάντας, σσ. 439-482.
- Kofman, E., Phisaclea, A., Raghuram, P. & Sales, R. (2000). *Gender and international Migration in Europe. Employment, welfare and politics*. London: Routledge.
- Katzman D. M. (1978) *Seven Days a Week: Women and Domestic Service inIndustrializing America*. New York: Oxford University Press.
- Kofman, Phisaclea, Raghuram & Sales, 2000
- Kumar, K. (1991). *Prophesy and Progeress. The Sociology of Industrial and Post-Industrial Society*. Penguin: Harmondsworth.
- Κυριαζή Ν. (2005) *Η Κοινωνιολογική Έρευνα: Κριτική και Επισκόπηση των Μεθόδων και Τεχνικών*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.
- Lan P. C. (2003) “Maid or Madam? Filipina Migrant Workers and the Continuity of Domestic labor”, *Gender and Society*. 17 (2): 187-208.
- Lan, P.C. (2006). *Global Cinderellas: Migrant Domesticity and Newly Rich Employers in Taiwan*. Duke University Press Books, Durham and London.
- Lister, Ruth (2003). (2nd Revised Ed.). *Citizenship: Feminist Perspectives*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Λυδάκη Α. (2001) *Ποιοτικές Μέθοδοι της Κοινωνικής Έρευνας*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Luibhéid, E. & Anderson, B. (2009). Έμφυλα σύνορα: Ένας διάλογος. *Re-public: Re-imagining democracy*, Ειδικό Αφιέρωμα: ‘Διασχίζοντας τα σύνορα: Έμφυλες διαστάσεις.’ Accessed at: <http://www.republic.gr/?p=372>.
- Lutz, Helma (2002): »Intersectional Analysis: A way out of multiple dilemmas?« Paper presented at the International Sociological Association Conference. Brisbane.
- Lutz, H. (2008). *Migration and Domestic Work: a European Perspective on a Global Theme*. Aldershot: Ashgate.

- Lutz, H., TH Vivar, M., & Linda Supik. (2011): »Framing Intersectionality: An Introduction.« In Framing intersectionality: debates on a multi-faceted concept in gender studies, Helma Lutz, Maria TH Vivar and Linda Supik, 1–22. E-book: Ashgate
- Madison D. S. (2005) *Critical Ethnography: Methods, Ethics, and Performance*. Thousand Oaks, C. A: Sage
- Lutz, H. (2011). *The New Maids: Transnational Women and the Care Economy*. London: Zed Books.
- Lutz, H. & Palenga-Möllenberg, E. (2011). Care, gender and migration: towards a theory of transnational domestic work migration in Europe, *Journal of Contemporary European Studies*, 19 (3): 349–364, doi: 10.1080/14782804.2011.610605.
- Madison, D.S. (2005). *Critical Ethnography: Methods, Ethics, and Performance*. Thousand Oaks, C.A.: Sage.
- Mancheva M. & Troeva, E. (2011). Migracii I Mezdukulturni vzaimootnoshenia v Bulgaria. Ανακτήθηκε από: http://imir-bg.org/wp-content/uploads/2014/01/Migracii_Press.pdf
- Μάρκοβα, Ε. (2001). Η παρουσία των Βούλγαρων μεταναστών στην ελληνική αγορά εργασίας και στην ελληνική κοινωνία. Στο Α. Μαρβάκης, Δ. Παρσάνογλου & Μ. Πάυλου (2001). *Μετανάστες στην Ελλάδα* (σελ. 247- 277), Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.
- Markova, & Sarris, A. (1997) *The Performance of Bulgarian Illegal Immigrants in the Greek Labour Market*. Unpublished paper. Athens, Dept. of Economics– University of Athens
- Μαρούκης, Θ. (2009). Άτυπη οικιακή εργασία και μετανάστευση: ευκαιρία προς μία διαφορετική θεώρηση της αγοράς εργασίας, *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, 2009 4 (1), 95-108, Social Cohesion and Development 2009 4 (1), 95-108, ΕΛΙΑΜΕΠ.
- Μαρούκης, Θ. (2009). *Οικονομική Μετανάστευση στην Ελλάδα: αγορά εργασίας και κοινωνική ένταξη*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Massey D. (1993) “Theories of International Migration: A Review and Appraisal”. *Population and Development Review* 19: 431-466.
- McCall, Leslie (2005): »The Complexity of Intersectionality.« *Signs* 30:3, 1771–1800.
- McDowell, Linda (2008). »Thinking through Work: Complex Inequalities, Constructions of Difference and Trans-national migrants. « *Progress in Human Geography* 32(4), pp. 491–507.
- Measor, Lynda (1985). *Interviewing: A strategy in qualitative research*. In Robert Burgess (Ed.). *of educational research: Qualitative methods*. Lewes, Sussex: Falmer Press.
- Mills C. W. (1953) *White Collar*. Oxford: Oxford University Press.
- Miles, MB & Huberman, AM (1994). *Qualitative Data Analysis: A Sourcebook of New Methods*. Thousand Oaks, C.A.: Sage.

- Molyneux, M. (1979). Beyond the Domestic Labour Debate. *New Left Review* I, 3–27.
- Moras A. (2008) “The Private Home as a Public Workplace: Employing Paid Domestic Labour”, *Workplace Rights*. 13 (4): 377-400.
- Morokvasic M. (1980) *Yugoslav Women in France, Germany and Sweden*, study report, Centre Nationale de la Recherche Scientifique: Paris.
- Morton, P. (1971). A woman’s work is never done, in: Altbach, E. (Ed.), *From Feminism to Liberation*. Schankman Publishing, Cambridge, MASS, pp. 211–227.
- Möser, C. (2013). *Féminismes en traductions. Théories voyageuses et traductions culturelles*. Editions des Archives Contemporaines, Paris.
- Moya J. C. (2005) “Immigrants and Associations: A Global and Historical Perspective”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 31 (5): 833-864.
- Μπάτλερ 1990
- Nash, J.(2008). »Re-thinking Intersectionality«, *Feminist Review*, 89, pp. 1–15
- Nash J.& M. P. Fernandez-Kelly. (1983). *Women, Men and the International Division of Labor*. Albany: State University of New York Press.
- Nare, L. (2013). *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2013, Migrancy, Gender and Social Class in Domestic Labour and Social Care in Italy: An Intersectional Analysis of Demand Vol. 39, No. 4, 601_623. Ανακτήθηκε από: <http://dx.doi.org/10.1080/1369183X.2013.745238>)
- Nilliasca, T. (2011). Some Women's Work: Domestic Work, Class, Race, Heteropatriarchy, and the Limits of Legal Reform, 16 Mich.J. Race& L.377 (2011): Ανακτήθηκε από:
- Nichols T. (1980) *Capital and Labour: Studies in the Capitalist Labour Process*. Glasgow: Fontana
- Nikolova M.& Μαρούφωφ Μ. . (2010). ‘Γεωργιανοί και Ουκρανοί Μετανάστες στην Ελλάδα’ στο Τριανταφυλλίδου Α. και Θ. Μαρουκης *Η Μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου Αιώνα*. Αθήνα: Κριτική, σσ. 339-380.
- Ευπολυτάς, Ν. (2013). *Εσωτερική οικιακή εργασία: Η συμβολή της οικογένειας και των σχέσεων Αλληλεγγύης στην αναπαραγωγή της εργασίας*. Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Oakley, A. (1989). Interviewing Women. In: Helen Roberts (Ed.) *Doing Feminist Research*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Oakley, Ann (1981). ‘Interviewing Women: A contradiction in terms.’ In Helen Roberts (Ed.). *Doing Feminist Research* (pp.30-61). London: Routledge and Kegan Paul.
- Papademetriou, D. G.& Dimarzio, N. (1986). *Undocumented Aliens in the New York Metropolitan Area: An Exploration into their Social and Labor Market Incorporation*. New York: Center for Migration Studies of New York.

- Parrenas R. S. (2001). *Servants of Globalization: Women, Migration and Domestic Work*. Stanford: Stanford University Press.
- Patrick J. (1973). *A Glasgow gang observed*. London: Eyre Methuen.
- Πετρινώτη Ξ. (1993). *Η μετανάστευση προς την Ελλάδα. Μια πρώτη καταγραφή, ταξινόμηση και ανάλυση*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Phizacklea A. (1983). "In The Front Line" in Phizacklea A. (ed) *One Way Ticket: Migration and Female Labour*. London: Routledge. pp. 95-112.
- Phizacklea A. & Miles, R. (1980) *Labour and Racism*. London: Routledge
- Phizacklea A. (2000) *Gender and International Migration in Europe*. London: Routledge.
- Phoenix, A. (2009): 'De-colonizing Practices: Negotiating Narratives from Racialised and Gendered Experiences of Education.' *Race, Ethnicity and Education* 12, pp. 101-114.
- Phoenix, A. (2006). 'Interrogating Intersectionality: Productive Ways of Theorizing Multiple Positioning.' *European Journal of Women's Studies*, pp. 21-30.
- Prins, B. (2006). Narrative Accounts of Origins: A Blind Spot in the Intersectional Approach? *European Journal of Women's Studies* 133, pp. 277-290.
- Psimmenos, I., (2013), "Introduction", in: Psimmenos, I., (ed), *Work and Social Inequalities*. Athens: Alexandraia, p.p.13-88.
- Psimmenos, I. (2017). "Introduction" :Unveiling Domestic Work in Times of Crisis, *Journal of Modern Greek Studies*, Volume 35, Number 1, May 2017 , pp. 1-16.
- Reay, Diane. (1996). Insider Perspectives or Stealing the Words out of Women's Mouths: Interpretation in the Research Process. *Feminist Review*, N 53, Speaking out: Researching and Representing Women, pp.57-73.
- Puwar, N. (2004). *Space Invaders: Race, Gender and Bodies Out of Place*. Oxford, New York: Berg.
- Ribbens, Jane. (1989). Interviewing: an unnatural situation? *Women's Studies International Forum*, 45(2):109-19.
- Richmond, A. (1993). Reactive migration: sociological perspectives on refugee movements; *Journal of Refugee Studies*, 6,7-24.
- Rollins J. (1985) *Between Women: Domesticity and Their Employers*. Philadelphia: Temple University Press.
- Romero M. (1988) "Day Work in the Suburbs: The Work Experience of Chicana Private Housekeepers" in Statham A. et al (eds) *The Worth of Women's Work: A Qualitative Analysis*. Albany: University of New York Press. pp. 77-92.

- Romero, M., (1992). *Maid in the U.S.A.* Routledge, New York.
- Roy D. F. (1953) "Work Satisfaction and Social Reward in Quota Achievement: An Analysis of Piecework Incentive", *American Sociological Review*, vol.18, no.5, pp.507-514.
- Roy D. F. (1958) "'Banana Time': Job Satisfaction and Informal Interaction", *Human Organization* 18: 158-168.
- Safuta, A. (2015). *A feminist approach of migrant domestic services: Materialism or poststructuralism? Working Paper Series "Gender, Diversity and Migration"*, No. 8 (2015).
- Sarti, R. (2005) . "Wet-nurses, Nannies and Governesses at the Crossroad Between Cultures, Classes and Countries". Paper presented at the International Conference on "*Migration and Domestic Work in Global Perspective*" 26 - 29 May.
- Sassen, S. (2003). «Global Cities and Survival Circuits» στο Barbara Ehrenreich and Arlie Russell Hochschild (επθμ.), *Global Woman Nannies, Maids and Sex Workers in the New Economy*, Granta, 2003.
- Scott, J. (1997). «The Evidence of Experience» *Critical Inquiry*. (1991), 17: 773-797.
- Σκαμνάκης, Χ. & Ψημμένος, Ι. (2008). Οικιακή εργασία των Μεταναστριών και κοινωνική προστασία. Η περίπτωση των γυναικών από την Αλβανία και την Ουκρανία, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2008.
- Silbaugh, K. (2006). *Turning Labor into Love, Housework and the Law*, 91 Nw. U.L. REV. 1, 22-26 (2006)
- Sim, S., 2001. Chapter 8: Constructing incredulity (II): Feminism. Routledge, London and New York, pp. 125–139.
- Smith M. L. (1973) "Domestic Service as a Channel of Upward Mobility for the Lower Class Woman: The Lima Case" in Pescatello A. (ed) *Female and Male in Latin America: Essays*. Pittsburg: University of Pittsburg Press. pp. 192-207.
- Sohoon L. & Piper, N. (2013). Understanding Multiple Discrimination against Labour Migrants in Asia An Intersectional Analysis.: Ανακτήθηκε από: <http://library.fes.de/pdf-files/iez/10073.pdf>
- Σπανέα, Ε. & Καλαντζή-Αζίζι, Α. (2008). Ψυχοκοινωνικοί παράγοντες, διαδικασία επιπολιτισμού και ψυχική υγεία σε οικονομικούς μετανάστες από τη Βουλγαρία στην Ελλάδα. *Ψυχολογία*, 15 (1), 32-34.
- Stabile, C.A. (1997). Feminism and the Ends of Postmodernism, in: Hennessy, R., Ingraham, C. (Eds.), *Materialist Feminism: A Reader In Class, Difference, and Women's Lives*. pp. 395–408.

- Stanley, Liz & Wise, Sue. (1993). *Breaking out Again: Feminist Ontology, and Epistemology* London: Routledge.
- Stacey, Judith. (1991). 'Can There be a Feminist Ethnography?' *Women's Studies International Forum*, 11, 21-27.
- Todaro, M. (1969). A model of labour migration and urban unemployment in less developed countries. *American Economic Review*, 59, 138-148.
- Τοπάλη Π. (2004) *Η Έμμισθη Οικιακή Εργασία ως Διαπολιτισμική Σχέση: Η Περίπτωση των Φιλιππινέζων στην Αθήνα*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Πανεπιστήμιο Αιγαίου
- Tronto, J. (2011). Για μία πολιτική της μέριμνας σ'έναν ευάλωτο κόσμο (μτφ. Μ. Τσεβρένη). Αθήνα, Πόλις.
- Truong, T. D. (1996). Gender, international migration and social reproduction: implications for theory, policy, research and networking. *Asian and Pacific Migration Journal*, 5, 27-52.
- Turcotte, L., 1996. Queer theory: Transgression and/or regression. *Canadian Woman Studies* 16, 118–121.
- Vogel, . L. (1995). Woman question: Essays for a materialist, 49-65
- Vogt, W. P. (1999) *Dictionary of Statistics and Methodology: A Nontechnical Guide for the Social Sciences*. London: Sage.
- Watson T. J (2005) *Κοινωνιολογία, Εργασία και Βιομηχανία*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Weber M. (1978) *Economy and Society*. London: Sage.
- Walcott H. F. (1994) *Transforming Qualitative Data: Description, Analysis and Interpretation*. Thousand Oaks, C.A.: Sage.
- Wicke, J.& Ferguson, M. (1992). Introduction: Feminism and Postmodernism; or, The Way We Live Now. *Boundary 2* 19, 1–9.
- Wise, S. (1987). A framework for discussing ethnical issues in feminist research: A review of the literature. In *Writing feminist biography 2: Using life histories* (pp.47-88). *Studies in sexual politics*, No 19, Department of Sociology, University of Manchester.
- Xypolytas (2013). Review of Pothiti Hantzaroula's *Σμιλεύοντας την υποταγή: Οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα το πρώτο μισό του 20ού αιώνα* [Carving subordination: domestic workers in Greece in the first half of the 20th century]. *Historein*, 13, 86-88. Ποθητή Χαντζαρούλα.
- Χατζαρούλα, Π. (2012). *Σμιλεύοντας την υποταγή: Οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα το πρώτο μισό του 20ού αιώνα*, Αθήνα : Παπαζήσης
- Ψημμένος Ι. (1995) *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια*, Αθήνα: Glorybook– Παπαζήσης.
- Ψημμένος Ι. (2008) “Μεταναστευτικοί Πληθυσμοί: Κοινωνικές Σχέσεις και Συνθήκες Ζωής” στο Τσίμπος Κ. Χ. *Εισαγωγή στην Πληθυσμιακή Γεωγραφία*. Αθήνα: Σταμούλης.

- Ψημμένος, Ι. & Σκαμνάκης.(2008). *Οικιακή Εργασία των Μεταναστριών και Κοινωνική Προστασία. Η περίπτωση των γυναικών από την Αλβανία και την Ουκρανία*. Αθήνα:Εκδόσεις Παπαζήση.
- Yeates, N. (2004). “Global Care Chains”, in: *International Feminist Journal of Politics*, 6,3: 369–391.
- Yuval-Davis, N. (2006): »Intersectionality and Feminist Politics.«*European Journal of Women’s Studies* V.13(3), 193–209.